

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	21
'Aho	Tu'apulelulu 8 Siulai, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 21/2021 FAKATAHA 'A E
FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tu'apulelulu 8 'o Siulai, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGĀUE KE LIPOOTI MEI HE SEA 'O E KOMITI KAKATO
	4.1	Lao Fika 8/2021: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vahenga 2021
	4.2	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 4
Fika 05		KOMITI KAKATO:
	5.1	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 8
	5.2	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 9
	5.3	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 10
	5.4	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'Eua 11
	5.5	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vava'u 15
	5.6	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Niua 17
Fika 06		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Taliui	6
Lipooti e ngāue kuo lava he Komiti Kakato ki Fale Alea.....	7
Toloi e pālōti ki he Lao Fakaangaanga ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021 ke maau e ngāue ki he Lao ki he Sipoti.....	8
Pālōti ki he Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 4	9
Kole Tongatapu 4 ki he fiema’u mei he kakai ke fakama’ala’ala ki he hiki ‘a e totongi ‘uhila	10
Me’a ‘Eiki Tokoni Sea ke toki ‘omai ha tali ‘a e pule’anga ki he fiema’u mei Tongatapu 4...	10
Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 8.....	11
Ngaahi fiema’u mei Longoteme	12
Fiema’u ke langa ha fale hūfanga.....	12
Tokanga ki he ngaahi fiema’u tangikē vai.....	13
Ngaahi fiema’u ki he polisi fakakolo	13
Tokanga ki he lingi’anga veve Tapuhia	13
Langa hala fakakavakava	13
Kole ki ha tali’anga pasi ki Piula	14
Fiema’u ke fakafoki a e founga fili Fale Alea ki he founga motu’a.....	15
Me’a Minisita Lao ki he ngaahi fiema’u na’e ‘ohake he Lipooti ‘a Tongatapu 8.....	15
Fakama’ala’ala ‘a e Minisita Mou’i ki he ngaahi fiema’u na’e ‘ohake he Lipooti ‘a Tongatapu 8	16
Tokanga Tongatapu 4 ki he lingi’anga veve Tapuhia.....	17
Fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he ngaahi ngāue tanu hala ‘i he ngaahi vahenga	18
Tokanga pē ‘oku ai ha tu’utu’uni ki hono ngāue’aki e kau hopoate ki he ngaahi ngāue kehekehe hangē ko e langa fale.....	21
Me’a Minisita Lao ‘oku ‘atā pē hono ngāue’aki ‘a e fanau hopoate ‘o fakatatau ki he Lao ki he Pilisone 2010	21
Pālōti ki he Lipooti ‘a Tongatapu 8.....	22
Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea e Vāhenga Tongatapu 9.....	22
Ngaahi tefito’i feima’u vivili ‘a e Vāhenga Tongatapu 9.....	23
Tali Minisita Mou’i ki he ngaahi fiema’u na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 9.....	27
Tali Minisita Pa’anga ki he ngaahi fiema’u mei Tongatapu 9.....	29
Fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he ngaahi fiema’u ‘i he Lipooti Tongatapu 9	30
Tali ‘a e Palemia ki he hiki ‘i he totongi ‘uhila.	31
Fakama’ala’ala tokoni ki he me’a ‘a e Palemia ki he totongi e ‘uhila.	32

Tali ‘e he Kapineti ke <i>subsidize</i> ‘a e <i>tariff</i> ko eni ki he ‘uhilá.....	32
Fakafuofua ki he 3 kilu tupu ‘a e <i>subsidy</i> ‘i he kuata.	32
Tokanga ki he tu’unga ‘o e hala pule’anga ‘i Popua pea mo Patangata.....	33
<i>Subsidize</i> ‘oku fakataumu’a ki he ni’ihi ngāue’aki ‘uhila ‘i lalo he ‘iuniti ‘e 100	34
Kole Tongatapu 4 ha tokoni ki he hala Popua mo Patangata.....	37
Tali ‘a e Palemia ki he kole mei Tongatapu 4.....	37
Lipooti ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 10.	38
Ngaahi fiema’u mei ‘Eueiki.....	39
Ngaahi fiema’u mei Niutoua	39
Ngaahi fiema’u mei Afā.....	39
Ngaahi fiema’u mei Kolonga.....	40
Ngaahi fiema’u mei Manuka.....	40
Ngaahi fiema’u mei Navutoka	40
Ngaahi fiema’u mei Talafo’ou	40
Ngaahi fiema’u mei Makaunga.....	40
Ngaahi fiema’u mei Nukuleka	40
Ngaahi fiema’u mei Hoi.....	41
Ngaahi fiema’u mei Talasiu	41
Ngaahi fiema’u mei Lapaha.....	41
Poupou ke fai ha ngaue ki he palopalema ‘o e fosoa ne ‘ohake ‘i Manuka mo Nukuleka.	42
Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a ‘Eua 11.....	47
Ngaahi fiema’u mei ‘Eua ki he hala pule’anga	48
Ngaahi fiema’u mei ‘Eua ki he ma’u’anga vai.....	48
Pa’anga tokoni Faka-Fale Alea na’e ngāue’aki ki he misini momosi maka	49
Poupou Tongatapu 4 ke fakahoko ha ngāue ki he vai ‘a ‘Eua.....	50
Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vava’u 15.....	51
Tokanga Tongatapu 4 ki he tu’unga ‘oku ai ‘a e Pilisone Ha’alefo ‘i Vava’u.....	52
Pālōti ki he Lipooti ‘A’ahi ‘a Vava’u 15	55
Lipooti ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato ki he Fale Alea ‘a e ngāue kuo lava	56
Pālōti ki he Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 8, 9, 10, ‘Eua 11 mo Vava’u 15.....	56
Fehu’i Tongatapu 1 ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e vahe ‘a e Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	57
Tali ‘a e Palēmia ki he fehu’i ‘a Tongatapu 1.....	57

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1005

‘Aho: Tu’apulelulu 8 Siulai, 2021

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Tu’iha’angana*)

‘Eiki Tokoni Sea: Kātaki kae fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko ene lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni.)

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Kalake kātaki kae ui ‘a e Fale.

Taliui

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafongā ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafongā ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Tu’apulelulu 8 ‘o Siulai 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia ...

<005>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afī, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Veivosa Taka.

Sea ko e ngata’anga e taliui ko e poaki, ‘oku poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, poaki ‘e toki me’a tōmui mai mo e ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, poaki mai mo e ‘Eiki Minisitā Ngoue poaki mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika, kei hoko atu pē poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i pea ‘oku kau he poaki toki me’a tōmui mai ‘a Mo’ale Finau. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ‘aupito Kalake, fakatapu ki he ‘Otua ‘oku ‘afio ‘i hotau lotolotonga, tapu ki he Hau e fonua Tupou VI Tu’i ‘o Tonga, tapu mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u mo e Fale ‘o Ha’a Mohefo, te u hūfanga atu mu’a he talamalu ‘o e fonua talangata ‘iate au ‘o fai ki tu’amama’o kae ‘atā ke fakahoko e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga he pongipongi ni. Tau kei fakafeta’i ai pē ki he ‘Otua Mafimafi laumālie e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā Pule’anga, laumālie Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, laumālie Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Tau fakafeta’i ia ‘oku kei vilingia pē fuka ‘i Palasi malu pē ‘a Tonga mou me’a mai ke tau fakakakato hotau fatongia ki he fonua he pongipongi ko eni.

Hangē pē ‘oku mou me’a ki he ‘etau ‘asenita Hou’eiki fika 4 tukuange ia ki he Sea e Komiti Kakato Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u.

Lipooti e ngāue kuo lava he Komiti Kakato ki Fale Alea

Lord Tu’i’āfitu: Fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi fakalaumālie lelei e Fale ‘Eiki ni fakatapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea Le’ole’o Fale Alea ‘o Tonga...

<007>

Taimi: 1010-1015

Lord Tu’i’āfitu: ...fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta, pehē fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele, pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Kau mu’a he talafakatapu lelei, faka’apa’apa na’e tataki’aki ‘e he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e lotu, ke hoko ‘a e fatongia ‘o e motu’a ni ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni kuo fakahoko mei he Feitu’una, fakakakato’aki e fatongia tataki ‘i he Komiti Kakato.

‘Asenita 4.1 Sea kuo kakato hono, ‘a e feme’a’aki mo e alea ‘i he Komiti Kakato, ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga fika 8/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021, mo hono Fakatonutonu, ‘i he Kupu 4 ‘o e Lao Fakaangaanga ‘i he palakalafi kupu si’i (a), ke tānaki atu ki he ngata’anga ‘o e lisi ‘o e ngaahi lea ko eni.

“Fa’unga tokoni ‘o e mo’ui lelei ‘a Tonga, ki he Sea mo e kau Mēmipa ‘o e Poate he ‘Ofisi Pule Ngāue mo e kau ngāue pē ko e *Tonga Health Promotion Foundation*,” ‘i hono fakapapālangi fakamolemole Sea. “*Chairman and Board, Chief Executive Officer* pea mo e *Staff*.”

Fokotu’u atu pea mo e Fakatonutonu ko eni ‘i he kupu 4 ‘o e Lao Fakaangaanga, tānaki atu pea mo e palakalafi kupu si’i (e) fo’ou ko eni, ‘a ia ‘oku pehē ‘a hono tānaki, “ke fakahū atu hili ‘a e lea, ko e kau ‘Ofisa Pule Ngāue mo e Kau Talēkita ‘o e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘a e lea, mo e Kau Ngāue ‘o e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga”. Ko e *Chief Executive Officers and Directors, of Public Enterprise* ‘i he lea, ‘o e Poate *Public Enterprise*”. Kuo tali ia ‘e he, ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni ‘i he feme’a’aki ‘a e Sea ‘a e Komiti Kakato, fakamolemole pea ‘oku fokotu’u atu ‘a e lao ko eni kuo lava ‘a e ngāue ki ai mo hono ngaahi Fakatonutonu mo e ngaahi Kupu tānaki.

Pehē foki mo ia Sea, kuo tali ‘a e ‘asenita fika 2, fokotu’u mei he Komiti Kakato ‘a e Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘o Tongatapu Fika 4. Kei fai pē ngāue ki he ngaahi ‘asenita na’e tukuhiho mei he Feitu’una, mei he Fale Alea, ka ‘oku ou fokotu’u atu. Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ‘aupito ki he Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u ko e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, fakahoko fatongia lelei he Komiti Kakato lava atu e ngāue ko eni. Kole mu’a Hou’eiki ke tau fakakakato ia.

Mateni Tapueluelu: Sea, tapu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea fakamolemole ko e ki’i kole pē ‘uhinga ko e motu’a ni na’a ne hanga pē ‘o fokotu’u ke fakakau mu’a ‘a e *TASA* ‘i he lisi ko eni pea ko ‘eku na’a ku manatu au pehē ‘e au na’e fakakau ai, ko u ‘ohovale he lau mai ko eni ‘oku ‘ikai ke ongo mai pē ko e ha ha fakamalanga mei he Pule’anga Sea kimu’a he lau hono hoko. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sea, mo’oni e me’a ‘a e Fakafofonga, ka ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni mahalo ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘i loto ‘i he fokotu’u ko eni, ka ‘oku ‘oatu pē ki he Feitu’una pē ko e ha e tu’utu’uni ‘a e Feitu’una ki he me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga. Ka ‘oku mo’oni e ‘uhinga e fokotu’u mai e Komiti ko eni e *TASA*, mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io, mahino, ko e pau ‘oku ‘i ai ha me’a ki ai ‘a e Pule’anga kae ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e anga ‘eku ma’u ‘aku ‘oku tau’atāina pē ‘a e *TASA* ia, ‘iate ia pē. Ka ‘oku ‘aonga pē ke toe fai ha ki’i fakapapau’i kae toki fakahoko mai Sea. Ka ‘oku tapu mo e Feitu’una pea tapu pea mo e Hou’eiki, ko e ki’i me’a ia na’a ku tokanga makehe au ki ai ki he ‘ai foki ke tau alea’i ‘a e lao ko ē ki he Sipoti, pea ko e, kapau te tau tali ia ko e *organization* ‘a e Pule’anga, ‘e toe fiema’u ke fakakau mo ia, pē ‘e, ‘a ‘ene kau ngāue, pē ‘e, pē ‘oku sai pē ke tau fakahū atu ‘a e me’a ke tali ‘e he Fale Alea, pē, ‘ikai ke, pē te tau ki’i taimi, ‘oku ‘ikai ke u mahino eni ia kiate au ‘a e *procedure*. Ka ko e anga pē ‘eku sio atu ka tali ‘a e ki’i fo’i lao ko ia te tau toe tali he ta’u fo’ou ke toki fakakau mai, mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia, kapau ko e me’a ia ‘oku me’a mai’aki he pule’anga pea mo e lao ko ‘eni he ‘oku teuteu foki, lolotonga ‘i he Komiti Lao ‘a e Lao ki he Sipoti pea kapau ‘oku pehē ko e toki paasi ‘a e lao ko ia pea nau tonu ke nau hu ki he lao ko ‘eni pea kapau ‘oku pehē ‘e he pule’anga ke fakatatali ‘eni ki ai...

‘Eiki Palēmia: Ko e anga ia ‘a e kole ‘a e motu’a ni ki he Feitu’una Sea, mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakafofonga ko ē ‘oku tali pē ‘e he pule’anga ke...

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una Sea, ‘oku ou pou pou atu au ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Palēmia.

<005>

Taimi: 1015-1020

Toloi e pālōti ki he Lao Fakaangaanga ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2021 ke maau e ngāue ki he Lao ki he Sipoti

‘Eiki Tokoni Sea: Hou’eiki ko e tau fepoupouaki pe ia he Falé ni pea ko u tui mahalo ‘e, ko e Lao ko eni ki he Sipoti ‘oku ‘i he Komiti Lao ia ‘oku ‘amanaki ke nau fakataha nautolu ki ai he ‘aefiafi. Pea ko u tui au mahalo ka fai ha ki’i *consultation* mahalo na’a, ko e fale’i pē eni ‘oku ‘omai kiate au mahalo na’a uike ‘e 2. ‘Uhingā ke ‘omai pē ha lau ‘a e ngaahi sino ko eni ngaahi sipoti pea ko u tui ‘oku fakapotopoto pe ia. Pea kapau ‘oku loto lelei pē Pule’angā ia

ki he ki'i, ko eni 'oku maau e ngāue ia ki he lao ko eni kae toki fakapapau'i ko ē he Fale Aleá ke toki fokotu'u pea fakahū ki ai e *TASA* faka'ofa'ofa 'aupito. 'A ia 'e ki'i toloi pē 'etau lao ko eni hono pāloti tu'o 2 mo hono tu'o 3 kae toki kakato mai e Lao e Sipotí pea nau toki fononga fakataha, me'a pē ki ai e Pule'angá.

Pāloti ki he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 4

Hou'eiki ko 'etau, 'io ko e lipooti 4.2 ko e Lipooti 'A'ahi ia 'a Tongatapu Fika 4 na'e tali ia he Komiti Kakató ka ko e fakapapau'i pē he Fale Aleá. Ko ia 'oku loto ke tali he Fale Aleá e Lipooti ko ia 'a Tongatapu Fika 4, kātaki fakahā 'aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 14.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, kātaki 'o fakahā e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Tali ia. Tau hoko hifo Hou'eiki ki he fika 5 'etau 'asenitá, ko e 'ū lipooti 'a'ahí ka ko u ki'i fakamahino atu pē Hou'eiki. Hangē pē na'e 'aneafi he ngaahi feme'a'aki ko e 'uhingá ko e ngaahi lea 'oku ngali 'oku fepaki ia mo 'etau Tu'utu'uni Ngāue Faka-Fale Aleá 'oku ta'efaka'apa'apa pe ha me'a fakatupu'ita pea 'oku to'o ia he 'Eiki Sea Fale Aleá mei he 'asenitá pongipongí ni ke fai e ngāue ki ai 'a e kau ngāué mo e Fakafofongá. Pea kau ki ai mo e Lipooti 'a e Tongatapu 6 mo e Vava'u 14. Ko e 'uhingá he na'e toe hanga he kau ngāué 'o toe ki'i siofi kātōa hifo mo e 'ū lipooti ko eni na'e 'osi 'i he Komiti Kakató pea 'oku nau *pick up* pē fanga ki'i 'ū me'a pē ke fakalelei'i.

Pea ko u kole atu pē ki he kau Fakafofonga ko iá 'e toki fetu'utaki atu kau ngāué, Kalaké mo e kau ngāué ke mou me'a ki he fanga ki'i fakalea ko ē 'oku nau pehē 'oku fepaki mo e Tu'utu'uni 'a e Falé ke fakalelei'i ia, vave pē pea toe fakahū mai leva ia ki he 'etau 'asenitá, mahalo pē ki he Mōnité pe ko e Tūsité. Ka 'oku kole atu ke mou fakalelei'i ia mo e kau ngāué kae toki 'omai. Ka ko e ngaahi lipooti ena ia kuo 'osi maau pe ia ke fai ki ai e feme'a'akí 'a ē ko ena 'oku hā atu he 5. 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu pē ki he Seá kae 'uma'ā e Fale 'Eikí. Sea 'a ia 'oku kau ai 'a e Tongatapu 6 'a e Lipooti 'a Tongatapu 6?

'Eiki Tokoni Sea: 'Oku kau ai 'a e Lipooti 'a Tongatapu 6 ko e fanga ki'i, 'oku 'i ai pē fanga ki'i fakalea ai 'oku pehē he kaume'á ke, mahalo ko ha ki'i me'a 'e 1 pē 2. Ka ko e fakahoko mai kiate aú pehē pē mo e 14 pea 'oku pehē pē, pea ko e 5 eni ia mahalo 'e, Tongatapu 5 pe eni ia hangē ko e fakalea ko ē fo'i lea ko ē 'aneafi pea 'oku toe 'i ai pē mo e me'a fanga ki'i me'a pē ke fakalelei'i pea toe fakakakato pea 'e toe fakafoki mai pe ia ki he 'etau 'asenitá.

Kole Tongatapu 4 ki he fiema'u mei he kakai ke fakama'ala'ala ki he hiki 'a e totongi 'uhila

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea kole fakamolemole atu 'i he fokoutua tu'o 2 haké ka ko e ki'i kole pē Sea faingamālie ko eni 'oku tu'u 'i ai si'i hoha'a mai e ni'ihī e kakai ...

<002>

Taimi: 1020-1025

Mateni Tapueluelu: ... talu pē mei 'anepō ki he pongipongi ni, ko e kole pē Sea ke kātaki pē Pule'anga 'o fakama'ala'ala mai mu'a 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e kakai ki he hiki ko eni 'a e 'uhila. 'Oku nau kole mai ke fakama'ala'ala ange 'a e 'uhinga mo e makatu'unga pea 'oku ou tui Sea ka 'i ai ha fakama'ala'ala 'e *depend* mei ai 'a e tahataha 'etau mahino, pea mo 'etau fengāue'aki ka ko e kole ia mei he kakai, ki'i fakama'ala'ala mai mu'a 'a e taimi faingata'a ko 'eni 'a e toe hiki ko 'eni 'a e 'uhila, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Tokoni Sea ke toki 'omai ha tali 'a e pule'anga ki he fiema'u mei Tongatapu 4

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Fakafofonga 'oku ou tui ko e ngaahi me'a eni 'oku hoha'a ki ai 'a e kakai pea 'oku mahu'inga pē ke fehu'i, kole atu ki he Pule'anga ke toki 'omai ha tali ki ai 'i he 2, tau hū mai 'i he 2, ka ma'u mai ha tali ko eni 'oku pehē mai 'e he Fakafofonga 'oku hiki e 'uhila, kae kole pē mu'a ki he Pule'anga kātaki kae ki'i faka'eke'eke atu mu'a pē na'a lava mai ha tali ki he Fale Alea 'o Tonga, he'etau foki mai 'i he 2 'a efiāfi.

Ka tau hoko atu mu'a Hou'eiki ki he'etau 'asenita ki he fika 5 ki he ngaahi lipooti 'a'ahi 'a e ngaahi vahefonua, Faka-Fale Alea. Kole ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke tau hoko atu mu'a, liliu 'a e Fale Alea 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato)

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e 'Afio 'a e 'Otua Māfimafi 'i hotau lotolotonga, tapu mo e Tu'i 'o Tonga, tapu mo e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, pehē ki he Fakafofonga 'o e Hou'eiki 'o e Kakai.

Talitali lelei kimoutolu Hou'eiki, tui pē ko 'etau hiva 'a e Tamai Hevani tau toe ma'u ai ha ivi fakakakato 'a e ngaahi fatongia kuo tu'utuuni ia faka-Konisitūtone kitautolu ki he mahu'inga e Fale Alea, fai e feme'a'aki, fatu e ngaahi lao mo e ngāue'i e ngaahi lao kuo paasi tataki 'e he Pule'anga ko e 'uhingá ko e lelei e malu 'o e Pule'anga, pea pehē mo e lelei ki hono kakai ki he 'uhinga 'o e Pule'anga, mo e anga e Pule'anga ko e 'i ai ha kakai, mo hono Tu'i tataki faka-Konisitūtone.

Fakatatau ki he'etau tu'utu'uni 'i ai pē ngaahi lipooti 'a'ahi heni 'oku fai pē ngāue ki ai hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lipooti fika 5, 6 mo e 14, ki he 'uhinga e tu'utu'uni 'o e feme'a'aki 'o e Fale Alea ni 'i he lea faka'apa'apa, ko ia pē ia 'oku lāunga'i ai ha Fakafofonga 'i ha'ane tō'onga pē ko ha 'ulungaanga fakatatau ki he ngaahi monū'ia mo e totonu 'o ha Fakafofonga, ke 'eke'i ha'ane anga ta'efaka'apa'apa 'oku kau ai mo e tautea. Pea ko e lea 'o

e Fale ni faka'ofisiale ko e lea faka-Tonga. Ko e momeniti pē hono tohi'i 'i he tohi tu'utu'uni ko e lea faka-Tonga 'oku 'i loto leva 'a e kavei koula 'e 4 ai.

Ko ia te tau fai'aki 'a e ngāue pau ke tau lea faka'apa'apa, tohi faka'apa'apa, pau ke tauhi vaha'a, tau fai e tauhi lao he'etau lototō, ko e ngāue ia, ngāue 'etau fuakava ke mā'oni'oni ke tau mamahi'i me'a. Mahalo ko ene tonu ia 'a e 'uhinga 'o e lea faka-Tonga, faka'ofisiale mo e faka'apa'apa 'etau ngāue 'i he Fale ni.

'I he lave'i 'a e motu'a ni mou fakamolemole pē, ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku 'ikai ke 'asi 'i he'eku 'asenita 'a e Lipooti 'a Tongatapu fika 7, 'i he'ene hokohoko ko eni 'o 'etau 'asenita. Ko ia ai te u fakahoko atu ki Tongatapu Fika 8, Tongatapu Fika 8 ko ho'o miniti 'e 10 ko e miniti 'e 10 he na'a ke 'osi me'a lōloa koe 'i he lolotonga hono alea'i 'o e patiseti mo e 'esitimeti, na'a ku fakatokanga ki he Feitu'una, ka ko e me'a ki ho ta'u ko e faifekau koe, te u faka'apa'apa pē, kapau 'e tolona atu pē ki he miniti 'e 15, pea ko ene 'osi pē ia 'oku mo'oni e hiva 'a e motu'a Fatumu mei he kolo 'eku fa'ēē, takamilo faka'osi pē miniti 'e 5, *full stop* pea fai 'a e feme'a'aki ai. Fakamolemole atu Fakafofonga Tongatapu Fika 8, me'a mai.

<005>

Taimi: 1025-1030

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 8

Semisi Fakahau: Fakamālō atu 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Feitu'una fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele 'oku nau Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o e fonua, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga ko ia 'o e Kakai, pehē foki ki he ngāue 'a e Fale Alea tau fakatahataha heni 'i he 'aho ni kae 'atā ke fakahoko atu 'a e lipooti ko eni 'oku lelei 'aupito Sea 'e feinga pē motu'a ni ki he nounou taha pea 'e vave pē.

Ko e lipooti eni mou 'osi ma'u pē kae kamata 'a e ngaahi fakataha ko eni mei he 'aho 12 ko ia 'o 'Epeleli 'osi ki he 'aho 23 pea 'io pea ko e fakahoko eni 'i he kolo 'e 6 ko ia 'o e vāhenga Tongatapu 8. 'A ia ko Veitongo, Nukuhetulu, Folaha, Longoteme, Vainī pea mo Malapo. 'A ia ko e fakataha pē 'i he 'aho 'e 9 na'e fakahoko pea ko e 'aho faka'osi 'aho 23 na'e fai e ki'i 'a'ahi holo ki he fanga ki'i *project* pē ke fai ha sio ki ai.

Sai te u to'oto'o pē me'alalahi pē 'oku mahu'inga ki he vāhenga pea sai pē 'oku kau kātoa pē 'i he lipooti mou toki me'a atu pē. He koe'uhí he 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku toutou fakahoko mai pē 'e he fakataha ko ia 'a'ahi faka-Fale Alea pea 'oku mahino 'aupito, 'aupito ki he kāinga 'i he toutou hokohoko ko eni 'a e fakataha 'a'ahi faka-Fale Alea 'a e kamata mai na'a nau pehē pē ko e faingamālie eni ke tuku mai 'enau ngaahi fiema'u vivili koe'uhí mei he 'amanaki ko ia 'e 'i ai e faingamālie ke fakakau mai 'i he Patiseti 'a e Pule'anga ka me'apango 'oku 'ikai ke hoko e me'a ko eni. Ko e meimei ko e ta'u kotokotoa pē 'oku nau 'ohake ai pē 'a e fiema'u vivili tatau ka 'i he taimi tatau pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ha tokoni fakapa'anga ki ai, ko e fakakau 'i he Patiseti. Pea 'i he'ene pehē ko u fakatokanga'i 'i he'emaui fakataha ko ia 'a'ahi faka-Fale Alea 'oku 'alu pē taimi ia pea holo e tokolahi ia e kakai ko ē 'oku nau ōmai, 'a ia 'oku mahino pē kia kinautolu 'oku mahu'inga pē fakataha koe'uhí ko e fe'iloaki mo e Fakafofonga Fale Alea mo honau Fakafofonga Fale Alea motu'a ni mo e kau ngāue ka 'i he taimi tatau pē ko 'enau ngaahi fiema'u 'oku 'ikai ke 'aonga hono toutou 'ohake pē 'o'ona ia koe'uhí he'ikai ke fai ki ai ha ngāue. Pea ko ia ai 'Eiki Sea na'e fai ai 'a e kole mahalo ko e kole tu'o 4 eni ke ...na'a 'aonga ange ke 'i ai ha, ke fokotu'utu'u mai mei he Pule'anga 'a ia tautautefito pē he Potungāue Pa'anga ha *format* ke ngāue'aki tau ngāue'aki fakataha pē 'i he

lipooti koe'uhí ke tau hanga ko ia, ko e taimi ko ē 'oku tau fakahū ai e lipooti 'oku 'aonga ia ki he kau ngāue ko ia 'a e Fale Pa'anga 'i hono fa'u ko ia 'o e Patiseti.

Ko e kau ngāue ko eni 'oku angamaheni pē ki ai e motu'a ni 'oku fu'u faka'ofa'ofa 'aupito 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue ko eni 'i he ta'u ki he ta'u, pea ko e anga ko ē 'eku sio ki ai kapau 'e 'oatu 'a e faingamālie ko eni kia kinautolu ke nau *design* mai ko e hā 'a e fa'ahinga *format* ko ē te tau ngāue'aki koe'uhí ke 'aonga pea faingofua kia kinautolu pea 'ikai ke ngata pē ai ko e taimi ko eni kuo 'osi pea hoko mai ko eni 'a e 'osi ko eni hono paasi ko eni 'a e Patiseti 'oku foki atu 'a kinautolu 'a e kau Fakafofonga 'o fakahoko atu ki he vāhenga ko eni kuo 'osi tali ho'omou ngaahi fiema'u ko ē mou ngaahi fiema'u ko ē he 'oku mahino pē ki he kāinga ko e pa'anga ko eni 'oku 'omai mei he Fale Alea 'oku fakangatangata pē hono lahi 'o fakatatau ki he'enua fiema'u pea ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fakataha 'oku 'osi *commit* 'a e pa'anga ia ko ia, ko 'enua 'amanaki leva ko e hā ha toe tokoni 'e tātaki mai koe'uhia ke fakahoko'aki 'a e ngaahi fiema'u ko ia. Kaikehe ko e tanu hala mahu'inga 'aupito 'aupito...

<007>

Taimi: 1030-1035

Semisi Fakahau : ...kuo a'u eni kuo 'osi mateuteu 'a e kolo ko eni ko Vainī, 'oku 'i ai 'enua pa'anga kuo 'osi mateuteu ko e talitali ia ke nau fakahoko 'enautolu hono valitā ko ē 'o e 'u hala, kae 'alu ange pē 'a e Pule'anga 'o tanu maka pē, fai pē hono tanu ko ē maka. Kae me'a tatau pē ki he kolo ko ia ko Malapo. Ko 'enua pa'anga tokoni ko ia mei he Fale Alea 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi mo e ta'u fakapa'anga ko eni lolotonga, kuo tuku mavahe pē ia koe'uhi ke tokoni ia ki hono valitā ko ia 'o e 'u hala.

Ngaahi fiema'u mei Longoteme

Ko e koloa ko ia ko Longoteme, ko e, 'oku nau kei kole pē koe'uhi pē kuo fai e tokoni 'a e Pule'anga ki hono tanu e hala ko eni ko ē lele ko ē ki Kauvai, ka 'oku 'alu atu pē 'o ngata pē he matapā 'oku 'ikai ke hū ia ki Kauvai. Ko 'enua faka'amu, ke 'alu mu'a e halá ke a'u ki he matātahi ke ofi atu ai ki he 'Afio'anga 'Ene 'Afio, koe'uhi ko e me'a ia 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito 'aupito. Kae kehe ko e fiema'u ko ia 'a e hala, fu'u tokoni lahi 'aupito ki hono langa hake ko eni 'o e ngoue, tautautefito 'i he taimi ko eni 'oku tau teuteu atu ai koe'uhi pē na'a faifai ange pea tū'uta mai 'a e mahaki fakatu'utāmaki ko ia ko e KOVITI 19 ki he fonua. Pea 'oku kau 'a e Vāhenga ko eni he ko e Vāhenga foki eni 'oku tokolahi taha ai 'a kinautolu ko ia kau ngoue, mo hono fakahoko e ngoue 'i Tonga ni kātoa, fakatatau ki he savea ko ia na'e fakahoko 'e he Ngoue 'i he 2015, pea 'oku kei hokohoko atu ai pē, pea 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito ke tanu e 'ū hala 'i 'uta pea mo e 'ū hala pē 'i kolo. Kaekehe ko e me'a ia fekau'aki mo e hala.

Fiema'u ke langa ha fale hūfanga

Ko e me'a 'e taha 'oku fiema'u ko e hou'eiki fafiné he fanga ki'i kolo ko eni, 'oku nau fiema'u foki ke langa 'a e fale hūfanga. Ka ko e me'apango ko e fanga ki'i kolo ko eni, kuo 'osi vahevahe kātoa e kelekele ia ko ē he lotokolo. Ka ko 'enua faka'amu na'a lava tokoni ange mu'a 'a e Pule'angá pea pehē ki he Potungāue Fonua, koe'uhi na'a ma'u pē, na'a lava 'i ai ha ki'i konga kelekele ke lava ke langa ai 'a e fale hūfanga pea toe langa ai mo e holo fakakolo. 'Oku fu'u fiema'u lahi 'aupito eni ke fai ha tokoni ki ai.

Tokanga ki he ngaahi fiema'u tangikē vai

Ko e me'a 'e taha, ko e 'ū tangikē vai, kuo 'osi fakakakato 'a e kolo ko ia 'e 5 ko e toe pē eni 'a Vainī ke a'u ange 'enau 'ū tangikē vai, ka 'oku 'i ai e 'amanaki lelei 'i he tokoni ki ai e *MEIDECC* 'i he ma'u mai ko ia 'a e pa'anga tokoni hoko mai, ke 'oange mu'a 'a e 'ū tangikē vai ko ia 'a e kolo ko Vainī.

Ngaahi fiema'u ki he polisi fakakolo

Ko e me'a 'e taha fekau'aki pea mo e Polisi Fakakolo, 'oku 'i ai e kole mei he ngaahi kolo kotoa, ke lava mu'a ke 'i ai ha mafai fakalao 'o e kau Polisi Fakakolo ke nau lava ta'ofi 'a e ngaahi, 'a e fa'ahinga ko ia 'oku nau fakahoko 'a e maumau lao pē ko e me'a 'oku fakatu'utāmaki ki he kāinga. Pea hangē ko eni ko hono ta'ofi ko ia 'o e ngaahi me'alele koe'uhi ko e sio ko eni ke malu'i ko eni hono ngāue'aki 'a e faito'o konatapu, koe'uhi he ko 'ene 'asi pē ha me'alele fo'ou 'oku hanga he kolo, pea nau hanga 'o ta'ofi, koe'uhi ke vakai pē ko e hā 'a e me'a ko ia. Ko e mafai ka 'oku fakangatangata pē. 'Oku fai e ngāue fakataha mo e kau Poilisi, Potungāue Polisi pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'aupito 'aupito heni ki he Potungāue ko eni. Ka 'i he taimi 'oku 'i ai 'a e taimi ia 'oku fai atu e fetu'utaki 'oku mo'ua e kau ngāue ko ia, pea 'oku 'i ai e taimi 'oku fetu'utaki atu 'oku nau 'atā pē ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'alele ke ngāue'aki ke nau ō mai ai 'o tokoni mai, mo e ngaahi 'uhinga kehekehe pē. Pea ko ia ai 'oku nau fiema'u mu'a 'a e mafai 'oku fakangatangata pē kae tokoni lahi 'aupito kiate kinautolu.

Tokanga ki he lingi'anga veve Tapuhia

Ko e, 'oku 'i ai e me'a mahu'inga 'aupito 'oku tokanga i ai 'a e ngaahi kolo ko eni, ko e lingi'anga veve, 'a ia ko ē 'i Tapuhia. Ke mea'i pē 'e he Fale ni Fale 'Eiki ni, ko e lingi'anga veve eni 'o Tongatapu kātoa kātoa ai. Ka 'oku 'i ai 'a e hoha'a 'a e ngaahi kolo, 'a e fanga ki'i kolo ko eni 'oku tu'u ofi atu, koe'uhi ko e feliuliuaki ko ē 'a e 'eá mo e lahi 'a e 'uha, mofuike mo e ngaahi me'a pehē, 'e lava noa pē ke uesia ke hoko ha maumau ki he lingi'anga vevé 'a lalo pea ...

<008>

Taimi: 1035-1040

Semisi Fakahau: ... 'o hoko ai ha uesia ai 'enau ma'u'anga vai ma'a e vai ko ia ko ē 'oku ma'u'anga vai ko ē 'a e koló mei lalo fonua. Pea 'oku 'i ai 'enau kole ke fakamolemole mu'a 'a e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá kapau mu'a na'a 'i ai ha faingamālie pea ke tau me'a ange pē mu'a 'o me'a totonu ki he me'a ko ia 'oku hoko 'i he lingi'anga vevé he ko e tu'u he taimi ni ko e me'a ko ē 'oku 'alu he fakakaukau 'a e kāingá kapau 'oku pehē 'i he taimi ni 'e fēfē 'a e tu'unga ko ē 'e 'i ai e lingi'anga vevé 'i he ta'u 'e 20, 15 pē 20 hoko mai. Kaikehe ko e, ko Tapuhia ia.

Langa hala fakakavakava

Ko e me'a pē foki 'e taha 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia ki he vāhenga ko e langa ko ia 'o e hala fakakavakavá mei Folaha ki he kauvai ko ia Ma'ufangá 'a ia 'oku, 'oku 'i ai 'enau tokanga 'aupito 'aupito 'i he fiema'u ko ia ke fakahoko mu'a 'a e ngāue ko eni 'i he vave tahá he 'oku fu'u fuoloa hono toutou toloi mai pē toloi mai pē ko e 'asi pē kau savea fai 'enau ki'i savea puli atu e kautama ko iá 'asi ange e kau savea fai 'enau ki'i savea puli atu. Ka 'oku 'i ai 'a e

tokanga lahi koe ‘uhiā ko e toutou hoko ko eni ‘a e mofuiké pea mo e feliuliuaki ‘a e ‘eá pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga koe ‘uhiā ko e malu ko ia ‘o e mo’ui ‘a e kakai 'o e fonuá kae tautautefito kia kinautolu ko ia he ngaahi kolo ko ia ‘i he tafa’aki ki Nuku’alofá. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ki ai kae ‘ikai ke ngata ai pē ka ‘e fai e, ‘e tokoni lahi ‘a e hala fakakavakavá ki he tu’unga ko ‘ene faingata’a ko eni ‘oku tau fe’ao mo ia fekau’aki mo e fefononga’aki ko ia ‘i he hala pule’anga ‘i Nuku’alofa mo e foki ko ia mei Nuku’alofá. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku nau fu’u kole ke fakavavevave ange mu’a ‘a hono fakahoko e fatongia ko eni.

Kole ki ha tali’anga pasi ki Piula

Ko e, ko e me’a ‘e taha ‘oku ‘i ai e kole, kole koe’uhí ko e ‘apiako ko ē Kolisi ko ē ko Piula ‘oku tu’u ia mei he kauhala to’omata’u kauhala ki ‘uta, kauhala tahí ‘oku toe tu’u pē mei ai ‘a e ‘Api Lautohi ai ‘a ia ko e, ko e fo’i feitu’u eni ‘i he vāhenga ko eni ‘o ‘alu ai pē ‘o a’u ki he Vāhenga Tongatapu 10 ki Hahake ‘oku fehengahangai pē ‘a e, ‘a e ‘apiako lahi mo e ki’i ‘apiako si’isi’i. Pea ko e tu’u ko eni ‘a e ‘apiako ko eni ‘oku ha’u e fānau ako mei he ngaahi kolo ko ia he Vāhenga Tongatapu 8 mo e ngaahi vāhenga kehekehe pē. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku nau ngāue lahi ‘aki ‘a e, ‘a e talitali ko ia ke ha’u mu’a ‘a e fāmili mo e me’a ‘o *pick up* ‘a e fanga ki’i tamaikí mei he, mei he ‘osi, tutuku ko ia ‘a e akó pea pehē pē ‘i he kolisi. Pea ‘i he’ene pehē na’a nau kole leva ke langa ange mu’a ha ki’i tali’anga pasi pea ‘oku ko ia ‘oku nau kole ko ia pea na’e ‘osi fakahoko pē ‘a e kole ko eni e pa’anga ko eni ki he *MOI* fakahoko pē ‘a e tohi ‘a e motu’a ni ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MOI* he taimi ko ia. Kae kehe ‘oku kei fai pē ‘a e tali ki ai.

Pea ko e taha e me’a ‘oku mahu’inga ki he mahu’inga ‘aupito ‘aupito ki he vāhenga ko eni ko e *health center* ko ē ‘i Vainī pea ko eni pē ‘osi ‘ohake pē ki he ‘Eiki Minisitā pea na’a ne ‘osi fakamahino mai pē ‘e fai ‘a e, ‘a e ngāue ki ai ka ‘oku hā ‘i he ki’i, ngaahi la’i tā ko ena ‘oku ‘asi ko ena ‘i mui he lipooti kapau ‘e ‘ai atu mo ia ki ai, peesi 35, 36 mahalo 37. Ko ia koe’uhí ke mou me’a hifo pē ki he falikí ko e, ‘oku faka’ofo’ofa ‘aupito ‘a e ngāue ‘a e kau ngāue ka ko e me’a ko e, ko e na’e langa foki eni ‘e he Pule’anga Siaina mahalo ko e kautaha ko ē na’a nau fakahoko e tokoni ko iá pea ko e tailá ia kuo homo mahalo na’e kuluu’i ‘aki e... mahalo pē ko e hā e me’a na’e ngāue’akí pea ko ‘ene tō pē ko ē ‘uhá ko ē ‘o tafe e vai ia ko ē hē pea homo ‘a e taila ia pea ‘oku mou fakatokanga’i pē he falikí ‘a e ngāue’anga ko ia ‘o e kau ngāue pea ko e fo’i tā ko eni taupotu ki laló ko e matapā lahi ia koe’uhí ko e ngaahi maumau na’e hoko ki he senitā ‘i he afā ko ia ‘e ua ‘a *Gita* pea mo e toe afā ko ē fakamuimui pea maumau mo e matapā lahi pea ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o loka’i ‘i he taimi ‘oku tuku ai ...

<009>

Taimi: 1040-1045

Semisi Fakahau: ... ‘a e ngāue pea ko ‘enau faka’amú ke, ka ‘oku lahi e ngaahi me’a ko iá pea ‘oku ‘osi fakakakato pe ia he lipootí e fakaikiiki ko ē ‘o e fiema’u ko ē ki aí. Pea ‘oku, pea ‘oku sai ‘oku ‘i ai e fiefia fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Mo’uí ko eni ‘e fakahoko atu ‘enau tokoni ki ai.

Ko e me’a ko ē ki he akó ‘oku sai pē kuo ‘osi fai e, ‘a e fetu’utaki pea mo e ‘Eiki Minisitā pea ‘oku kamata ‘a e tokoni ki ai ‘a e, ‘a e Potungāue Akó. Ko e ngaahi fiema’u ko ē ‘a e, ‘a e ‘apiakó ‘oku ngaahi me’a iikí pē ka ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito hangē ko e nounou fakakau faiako, ko e fiema’u ke fakalelei’i atu e hā mo e hā. Pea ko eni ko e me’a pē ‘oku fiema’ú ke ‘i ai ma’u pē ha ‘ofisa ke ‘a’ahi ange mu’a ki he ngaahi ‘api lautohi ke ‘ilo e ngaahi me’a ko iá pea fakahoko. ‘Io ko e, ko e tā ko ená ko Piula pea ‘oku ‘asi mai mei mui ‘a e ki’i ‘api lautohí

pea ko e, ko e halá ē. Ngalingali 'e faingamālie ke tu'u ai ha tali'anga pasi. Toe 'ai hake mu'a ki he tā faka'osí.

'Io ko e, ko e tā faka'osí ko e 'api lautohi ia ko ē 'i, 'i Malapó pea mou fakatokanga' 'i he la'itā ko ē tafa'aki to'omata'ú ko e fu'u pou 'uhila ena ko ē 'i he 'apiakó ka 'oku tu'u ia hanga ia ki he tafa'aki 'e tahá, 'oku 'ikai ke hanga mai ia ki he 'apiakó. Pea ko 'enau kolé pē na'a lava 'o liliu mai ke hanga mai ki he 'apiakó koe'uhí 'oku fiema'u lahi he fānau ako he taimi po'ulí. 'Io sai ia.

Fiema'u ke fakafoki a e founa fili Fale Alea ki he founa motu'a

Ko e, ko e taha foki e me'a 'oku toutou fakahoko mai pē mei he vāhenga ko ení 'a e founa fili Fale Aleá 'a e fiema'u ko ia ke fakafoki mu'a ki he founa motu'á. 'A ia 'oku 'i ai pē ngaahi 'uhinga ki ai fakamatala' 'i pē 'i he, 'i he lipooti ko ení. Pea 'oku 'i ai 'a e, 'a e, pea ko e, ko e, 'io ko e, ko e faka'amu ia ko ē 'a e, 'a e vāhengá koe'uhí ke 'oatu 'a e lipooti ko ení. Pea ko e kole ko e me'a 'oku mahu'inga taha ki he vāhengá ke 'i ai ha mahino ange kia kinautolu ki he kaingá 'e hoko mai ko e ta'u fakapa'anga ko ē 'oku 'i ai e tokoni ki he'enau fiema'u ko ē, ko e ta'u fakapa'anga ko ē 'oku 'i ai. 'Uhí he 'e lava leva 'o tokoni ange kia nautolu hono vahevahe ko ia 'a e pa'anga ko ē 'oku 'oange ko ē mei he Fale Aleá 'uhí ke nau hanga 'enautolu 'o fakahoko e ngaahi ngāue ko ē kae tuku e ngaahi me'a ko ē ke fakahoko ia he polokalama ngāue ko ē 'a e Pule'angá mo e ngaahi me'a ko iá.

Ko e me'a fakamuimui pē fekau'aki pea mo e 'api pōpulá pea mo pilīsone. Na'e fai foki e 'a'ahi ki ai 'i he 2019, 20 pea 'oku fu'u fiema'u 'aupito. Hangē ko e kole ko ia fekau'aki mo Tapuhiá na'e 'i ai pē mo e kole mei he kau *Commissioner* mo e, mo e kau ngāue ko ē 'i he 'api pōpulá na'a 'i ai pē ha faingamālie pea 'a'ahi ange mu'a 'a e, 'a e kau Mēmipa e Fale Aleá ke mamata tonu pē ke me'a tonu pē ki he ngaahi tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e 'api pōpulá. Koe'uhí he 'e mahino ange pea 'e faingofua ange leva ai 'a e ngaahi fetu'utaki ki he ngaahi langa fakalalakaka ko ia 'oku nau fiema'u ke tokoni ki he tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e 'api pōpulá.

Sea mahalo ko e ngata'anga pe ia 'a e ki'i me'a ko ē 'oku tuku atú. Ko hono fakaikiikí kātoa 'oku 'i he lipooti pē. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 8. Mou me'a hifo ki he fokotu'utu'u e lipootí, lipooti maau lelei 'aupito mo fakalea lelei. Me'a mai 'e 'Eiki Minisitā Laó.

Me'a Minisita Lao ki he ngaahi fiema'u na'e 'ohake he Lipooti 'a Tongatapu 8

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakató. 'Eiki Sea ko u fie lave pē ko e 'uluaki pē ko e, ko e kolo ia ko ē ko Longoteme na'e pehē foki 'e he Fakafofongá ko e loto ia e kakaí ke fulihi fakafoki ki he founa fili kimu'á. 'Oku kehe e me'a ia ko ē 'oku talamai 'e Longotemé. Ko e faka'amu 'a Longotemé ia ke fai e filí 'i he 'ū koló koe'uhí ke faingofua e ō ki aí, ki he, 'i he lipooti ko ení 'Eiki Sea pea 'oku 'asi pē ai.

Pea ko e tahá pē 'Eiki Sea me'a ko u tokanga ki aí 'a e, 'a e Pilīsone Tolitolí...

<002>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Minisitā Lao: ... ‘oku ou ‘ohovale au kapau ‘oku ‘i ai ha fiema’u makehe ‘a e kau ‘Ofisa mo e Komisiona, na’ a ku toki ‘i ai pē he Falaite kuo ‘osi ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui mahalo ‘oku te’eki ai ke faikava ha taha ia he Fale ni ‘i he loto pilīsone mo e kau pōpula. ‘Oku ou a’u au ki ai, ‘o talanoa mo e kakai ko ē ‘oku tauhi pea mo e kau ngāue.

‘Eiki Sea ‘oku ou, ko ia ‘oku ou pehē ko ‘eku kole pē ‘aku kapau ‘oku ‘i ai ha tōnounou ‘a e ngāue ka ‘oku, ko ‘eku ma’u ‘a’aku na’ a ku ‘i ai ko ē he Falaite kuo ‘osi ko hono ‘ave ‘o e ‘ū komipiuta ke tokoni ki he’emau ngāue ko ē ‘oku fai mo e pilīsone, koe’uhi ke lava ‘o faingofua ange ‘a e fehokotaki ko ia ‘o e ngāue ‘Eiki Sea, pea ‘oku hangē ko ia ko e langa ‘oku lolotonga fai ‘i ‘Eua, na’e, na’ a ku ‘i ‘Eua ‘oku ou sio ai he ki’i paiki ‘oku tau pē ‘i he falehopo, pea ne u ‘eke, ‘eke ‘o mahino ko e ki’i paiki ‘a e ‘Ofisi e Fakamaau’anga mahalo na’e kumi ‘i he taimi ko ē ‘o e Fakafofonga Tongatapu 7, pea na’e tu’utu’uni leva ke ‘ave ke feinga’i ke mo’ui ke ngāue’aki ia ‘e he pilīsone ko ē ‘i ‘Eua he ‘oku lolotonga fai e ngāue ke fetu’utaki ko ē ki ‘Ohonua mo e ‘ū me’a ‘oku fiema’u he ‘oku ‘ikai ke loko ma’u e telefoni ia ‘i Sainai, pea kuo ‘osi fai pē mo e savea ‘a e TCC ke lava ke ‘i ai ha *repeater* ofi ai he ‘oku fakatu’utāmaki ‘a e mama’o ko ē ko ē ‘o e pilīsone.

Ka ko e pilīsone ko ia ‘i Hu’atolitolu ‘oku fai e ngāue vāofi ‘aupito ia pea mo e Komisiona mo e kau ‘Ofisa ngāue ‘i ia, mahino pē ‘a e ‘ikai ke tokolahi fe’unga ‘a e kau ngāue Sea, pea ‘oku fai pē ‘a e feinga ‘o lava pē ‘o mapule’i lelei pē ‘a e ngāue ko ia ‘i Tolitolu, ‘oku fai pē ‘a e feinga ki ai he ‘ū me’a kehe, pea ko e lolotonga ni hangē ko ia ne u lave ki ai ‘Eiki Sea ‘oku lolotonga ‘ota mai ‘enau loli toni 3 ‘e 4, koe’uhi ke tokoni ki he pa’anga hū mai ko ē ‘a e pilīsone ki he’ene patiseti fakata’u, pea lele’aki mo e ‘ū me’a ko ia fakapisinisi.

Pea ‘i he tafā’aki ko ē ki he hopo na’e lahi e hopo, tōmui mai e kau pōpula ke ōmai ki he hopo pea ‘oku ‘osi ‘ota ai e *shuttle* ‘e 3 ke ngāue’aki ‘e he Pilīsone Hu’atolitolu, pea kuo ‘osi tau mai ‘a e *shuttle* ‘e 3 ko ia, ko e toe pē hono totongi kae tuku mai ia ke kamata ngāue’aki ‘e he pilīsone Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Minisitā Lao. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

Fakama’ala’ala ‘a e Minisita Mou’i ki he ngaahi fiema’u na’e ‘ohake he Lipooti ‘a Tongatapu 8

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga, tapu pea mo e Fale ‘Eiki kae ‘atā kiate au ke fakahoko atu ha ki’i lave fekau’aki mo e lipooti ‘a e Fakafofonga Tongatapu Fika 8.

‘Uluaki ‘oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga ‘i he lipooti faka’ofa’ofa pea mo hono ‘omai e ngaahi fakamatala faka’apa’apa mo fekau’aki mo ha ngaahi fiema’u vivili ki he senitā ‘o e mo’ui ‘i Vaini.

‘E ‘Eiki Sea ko e ngaahi ngāue ko ena ‘i he ngaahi ‘ata ko eni ‘oku lelei ange tu’unga ‘oku ‘i ai ‘i he ‘aho ni, pea ‘uluaki pē ko e ngaahi taila kuo ‘osi fakahoko kātoa e ngāue ko ia pea kuo ‘osi lava lelei e ngāue ko ia ‘i hono lipooti mai ki he finemotu’a ni.

Ko e matapā 'oku lolotonga 'ota ia na'e 'osi fai 'a e ngāue 'a e Potungāue ki ai, ko e talitali pē Fakafofonga ki hono, ki he'ene a'u mai pea fokotu'u leva 'a e matapā ko ia 'i he tafa'aki kimu'a ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...ko e langa ko ia 'o e *car port* 'oku fakataha pē ki'i *project* ko ia pea mo e tu'u'anga ko ia 'o e fo'i tangikē 'e ua, pea ko e ngāue ko ia ko hono *design* kuo 'osi faka'osi'osi 'a e ngāue ki ai kae hoko atu 'a e ngāue ki he *car port* kae pehē foki ki he fokotu'u ko ia ki he tu'u'anga 'o e tangikē vai 'e ua ki he *health center* ko eni ko e ngaahi fiema'u ia 'oku fiema'u 'e he kakai 'o e vāhenga ni pea ngāue fakataha 'a e Potungāue Mo'ui kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga ki hono paotoloaki 'o e ngāue ko eni ki he senitā 'o e mo'ui ki he lelei fakalukufua 'o e kāinga mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae fai atu ha ki'i lave nounou pē ki he lipooti ko eni Sea. Sea 'uluaki pē 'oku ou fiefia 'i he me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pilīsone pea 'oku ou 'ohovale Sea he ko hono 'uhinga ko e 'ataakai ia 'o e Pilīsone 'oku 'uhinga pē foki ia ki he ni'ihī hopoate. Pea 'oku ou fiefia 'i he hifo 'a e 'Eiki Minisitā ko eni 'o me'a pē ia ki loto 'o 'ilo kava mo e fānau hopoate.

Sea Komiti Kakato: Mahalo na'e me'a ia 'o 'ai 'enua toutu'u, me'a mai koe Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'ene anga fakatōkilalo pea 'oku taau pē ia mo e 'Eiki Minisitā ka 'oku ou fakamo'oni Sea ki he langa fakalakalaka 'oku fakahoko 'i he taimi ko eni 'o e 'Eiki Minisitā ko eni pea 'oku ou tui au ia mahalo ko e lipooti ia ko 'eni ko e 'uhinga pē ia ke tau fakamo'oni ki he langa mo e kole 'oku fakahoko 'e he Minisitā fekau'aki mo e teuteu'i ko ia 'o e pilīsone, ka ko e ngāue 'oku fakahoko he 'Eiki Minisitā 'oku mo'oni pē ia pea 'oku mahalo 'oku kau 'a e taimi ia ko eni 'i he taimi 'oku fetuku hopo 'a e ngaahi langa 'oku fakahoko he Minisitā ki he potungāue ko eni, he ko e tokateu he ko e tānaki'anga kotoa ia 'o e fakatotolo 'o e kau polisi mo e faitu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga tautautefito ki he feinga ko eni ki hono fakafepaki'i 'o e 'aisi.

Tokanga Tongatapu 4 ki he lingi'anga veve Tapuhia

Sea 'oku ou fie fakalavelave atu au 'i he kaveinga ko eni ko e lingi'anga veve ko ē ko Tapuhia 'oku hā 'i he peesi 12, pea ko e kole pē eni ia Sea ko hono 'uhinga ko e hā mahino 'oku hoha'a e ni'ihī ko eni 'a e ngaahi kolo 'ataakai ko e uesia 'oku hoko kia nautolu ko e 'uhinga ko e lingi'anga veve. 'Oku ou fokoutua ke fakahoha'a atu Sea ko e motu'a Fakafofonga 'o e kāinga na'e 'uluaki tu'u ai 'a e veve ko 'eni, he 'oku 'ikai ko ha toe fakakatakata 'a e maumau 'oku hoko ki he 'ataakai mo e si'i kakai 'oku tu'u 'a e lingi'anga veve 'o ofi atu ki honau kolo. Kae fakafeta'i kuo hoko 'a e lingi'anga veve motu'a ia ko e paaka ia he taimi ni mo hono ngaahi ha'aha'a kuo hiki atu, ka ko 'eku kole 'a'aku ki he Pule'anga pē 'oku 'i ai koā ha savea hokohoko 'oku fakahoko ke fakapapau'i 'oku malu pē 'a e ma'u'anga vai 'i he 'ataakai ko eni 'oku 'ikai ke mama mai 'a e ngaahi ha'aha'a ko ia 'o e veve 'oku 'ave ki ai, pea ko 'eku fehu'i pē Sea pē 'oku kau heni 'a e ngaahi kemikale, ko e puha 'uhila he 'oku kau 'a e ngaahi veve ko ia 'i ha hao atu he taimi ni 'i he lingi'anga ko ia 'i Tapuhia 'a ia 'e ngali uesia ai 'a e ma'u'anga vai 'i he 'ataakai ko ia Sea, pē 'oku 'i ai nai ha sivi mo hono toutou muimui'i

fakataimi pau fakata'u ke fakapapau'i pē 'oku si'i malu pē 'a e 'ataakai ko eni Sea. Ko e ki'i fehu'i nounou atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito, me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Sea, tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Kole pē ki he Fakafongga ke 'omai ha ki'i tohi he ko e me'a ko ia 'oku fai pē ia he me'a 'oku fai pē ia he Potungāue Vai 'uhī ke 'omai ha me'a 'oku mahino pea 'oku 'i ai mo 'enau ngaahi lipooti 'oku fai mai 'a e me'a ko eni ki he vai he koe'uhí ko e anga foki 'etau talanoa 'atautolu ia heni ko e hangē pē ia ha talatala mahaki 'i he'etau talanoa heni ka ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai 'a e ngaahi fokotu'u mai 'a e ngaahi fokotu'u koe'uhí ke 'ave pea mahino 'oku 'omai 'a e fokotu'u fakatatau ki he'etau tu'utu'uni pea faingofua leva 'a e ngāue ki ai, 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'isiū fakapolitikale...

<007>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia : ... ko e tu'ofiha eni hono toutou 'ai pē ke tau talatala mahaki pehé ni 'osi pea 'osi, a'u pē ki he te u fili ko ē talatala mahaki pē heni kae 'ikai ke fai mo 'ai ia ke fai mo 'ai ke mahino 'oku fai ha ngāue ki ai. Ka tau foki mai ki he Lipooti ko eni ko e, fakahoko mai foki 'e he Fakafongga kuo tanu atu e halá kae 'ikai ke 'ai ia ke hū 'osi ki loto ki loto Kauvai. 'Oku ngata pē hē, he ko e me'a pē ia na'e fai ki ai 'a e talanoa, ka 'oku hoko atu pē ngāue 'e a'u pē ki ai.

Fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Palēmia ki he ngaahi ngāue tanu hala 'i he ngaahi vahenga

Ko 'eku hanga pē 'e au 'o fakahoko atu 'a e ngāue ko eni ki he halá. Ko Tongatapu 4 'aneafi na'e tanu pea mo valitaa'i 'a Fokololo, 'a e fo'i hala ko ia ki he Fokololo. Pea ko 'aneafi pē Tongatapu 1, ko e me'a ko ia ki he Kolisi Fefine teuteu ki he Huufi Fale 'a Kolisi Fefine na'e fai mo ia ke valitaa'i, ko e me'a ia na'e fakahoko mai.

'I he pongipongí ni 'oku ō atu 'a e kau ngāue ko ia 'a e *MOI* 'o valitaa'i 'a e fo'i hala ki 'Ananā ke 'alu ki he 'api 'o e *High Commissioner*, Tongatapu 4 ia. Pea ko Tongatapu 5 leva, 'oku valitaa'i atu e fo'i hala ki Liukava he pongipongí ni. Ko 'eku lave pē 'aku ki ai Sea, koe'uhi pē ke mahino 'oku ai e ngaahi ngāue 'oku fai he ngaahi feitu'u kehekehe kae 'i he ngaahi Vāhenga kehekehe, ka 'oku 'ikai ke pehē...

Siaosi Pohiva: Sea ki'i tokoni ange ki he 'Eiki Palēmia. Ko e ngaahi feitu'u 'oku ne fakalau mai ko e ngaahi feitu'u 'o e kakai tu'umālie pē mo e kakai ma'olunga. 'Oku ai e ngaahi feitu'u ia 'oku faka'ofa ko e kakai faka'ofa 'oku 'ikai ke tanu honau ngaahi halá Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea, ko e tā mai eni 'a e kakai ko eni ki he me'a. Tau pehē ko e me'a ko eni 'i Liukava, kapau ko ho'o 'uhingá ko e kakai tu'umālie ia, ko e fo'i halá na'e tā mai ia mei he 'ofisa kolo mo e kakai ko ia 'o e Vāhenga ko eni 'o Fika 5. Ko e 'ai ke tau longoa'a he me'a ko ia ko e me'a ia 'oku faí ?

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki'i pou pou pē 'oku 'i ai pē mo'oni 'a e 'Eiki Palēmia. Ko e hala ko eni ko ē 'oku me'a mai ko ē 'oku fakalelei'í, ko e mape na'e tā atu mei he 'ofisi 'o e motu'a ni, 'a ia na'e fai 'a e femahino'aki ko iá mo e 'Eiki Minisitā ia ko ia na'e toki mālōlō atu 'o livi.

Na'e fai e femahino'aki mo ia pea 'omai ke fakahoko atu tā e mape pē ko e fē. Pea ko e 'uhinga hono 'ai ko ia hala ki Fokololó Sea ko e 'Apiako, tokakovi, pea ko e tokakovi ko ē 'oku ui ko e luo helepelú hūfanga he fakatapu. Māsila foki ko 'ene valitā 'oku ne lulu e 'ū me'alelé pea ko e tu'u ko ia 'a e 'Apiako na'e fai ai e kolé, pea ko e fo'i hala 'e 3 'i he *Bay* na'e fai ki ai e kolé, pea kau ai mo e ni'ihī. Ko e tu'u he taimí ni ko e *Panadol* ko ia 'oku fakahokó toe pē 'a Houmakelikao mo Ma'ufanga. Na'e 'osi 'ave pē mo e mape ko iá ki he Pule'anga ka 'oku ai pē poini ai, hangē ko e me'a ko ia 'a Tongatapu 1 ko e fanga ki'i hala ia ko ē 'o e kakai. Ka 'oku mahalo 'oku fakamu'omu'a 'e he Pule'anga 'a e feitu'u ko ē ko e 'uhinga ko e 'Apiako. Pea 'oku 'i ai pē 'a e fakamālō Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'E Tongatapu 1, kiate au ko e me'a 'oku mou feme'a'aki ai, 'e ongo kia *Portfolio* 'i loto he Kapineti ha Minisitā 'o e ngaahi tafa'aki 'o e ngāue ka ko e Takí ē Pule'anga 'Eiki Palēmia 'oku ne me'a mai 'aki. Fakamālō atu 'Eiki Palēmia ki he ngāue kuo kamata hono fakalavalava atu 'o e ngaahi hala ko ena. Hou'eiki 'oua te tau hanga 'o 'ai ke takihala'i 'a e ngāue ko e ngāue pē ia 'oku fai, pea 'oku 'ikai ke pehē ko u pou pou au ki he Pule'anga ka 'oku me'a tonu mai 'a e 'Eiki Palēmia ko e ngāue 'oku fakahoko. Tau fiefia ai. Me'a faka'osi mai Tongatapu Fika 8, ko u lave'i kuo meimei kakato ho'o Lipooti ka tau pālōti.

Semisi Fakahau: 'Io mālō 'aupito 'Eiki Sea, fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Fakamaau'anga, mo e pou pou ko ia ki he ngāue ko ia 'oku fakahoko 'i he 'Api Popula Tolitoli. Pea sai, lele lelei e ngāue ko ia, pea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui koe'uhī ā ko e tokoni ko eni 'oku fakahokó mo e fengāue'aki fakataha ko ia mo e Vāhenga ki hono fakalalakaka ko ia 'a e Senitā ko ia 'i he Vāhenga Senitā ki he Mo'ui. Pea ko e ngaahi me'a pē ko ē ki he halá 'oku mo'oni pē ia 'e 'Eiki Palēmia 'oku fihifihī 'aupito e tu'u ko iá. Na'e 'i ai e fakatu'utāmaki na'e hoko he kolo e motu'á ni, ko Folaha 'o hoko 'o vela 'a e 'api e ki'i 'api nofo'anga...

<008>

Taimi: 1100-1105

Semisi Fakahau: ... Ko e fine'eiki mo 'ene kui na'e nofo aí, pea 'alu atu e me'alele tāmāte afi 'o 'ikai ke lava a'u ki he fale koe'uhī he 'oku kovi e ki'i halá. 'Oku pelepela pea toe lele atu mo e loli tāmāte afi hono ua 'o 'alu atu 'o fusi 'a e loli ko ē na'e 'uluaki 'alú pea na takai hake ko 'ena a'u atu pē ki he fale kuo 'osi e fale ia he'ene vela 'aupito. Pea u lele atu ki he *MOI* 'o kole ha tokoni ki he he 'oku 'uhī na'e malu'i e ki'i 'api ko eni ko 'enau kole ke tanu'i ange mu'a 'a e ki'i fo'i hala ko e ki'i fo'i hala nounou pē he ko e tu'u fo'ou e ki'i 'api he hala lahi pē. Pea na'e tu'o tolu 'eku 'alu ki ai mo 'enau talamai pē 'io talitali pē kae 'oleva ke mātū'u tu'u e 'uha mo e me'á. Pea 'alu atu vakai 'oku te'eki ke hoko pea u 'alu 'o a'u ki he Pule ko ia 'i he ngāue ko ē 'enisiniá fakalea ki ai 'o kole ki ai pea ne talamai tuku ia kiate au Fakafofonga ke u sio ki ai ke fakahoko. Pea a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai fai ha me'a ia ki ai. 'Oku tu'u pelepelengesi 'aupito 'oku fihifihī e me'a 'oku mo'ua foki e tamaiki ngaahi me'a kehekehe kaikehe ko e ngaahi me'a ia 'e fai pē ngāue ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Semisi Fakahau: Pea 'oku 'oatu e fakamālō lahi 'aupito 'Eiki Sea fakamālō ki he Fale 'Eiki koe'uhī ko hono tali 'a e, 'o e pou pou mai ki he lipooti ko eni ka toki 'i ai pē ha me'a pea fakahoko mai pē ko e peesi 13 'e 'Eiki Minisitā Fakamaau, Fakamaau'anga. Peesi 13 'oku 'asi ai ko ē 'a e fokotu'u ko ē ki he me'á ki he founga fili Fale Alea ke fakafoki ki he founga motu'á.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Semisi Fakahau: 'Io mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga kuo kakato e me'a 'oku fai ai e feme'a'aki ki ai mo e ngaahi fokotu'u pē ko ena 'oku ke toe fakamahino pea mo kole ki he tanu e ki'i hala ko ē ka tau pālōti.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko e, ko ho'o 'uhinga ko 'eku, kātaki ko 'eku tokoni pē 'a'aku ia ke fakamahino ko e peesi ko ē 'o e 'a'ahi ko ē 'a Longoteme na'e fiema'u 'e Longoteme ke 'oange fai'anga filí ke takitaha pē fanga ki'i koló ko e faingofua 'enau 'alu ki ai. Ko e lipooti ia pēseti ia 'e ...

Sea Komiti Kakato: Ke fili pē 'a Longoteme ia, ke fili pē 'a Longoteme 'i Longoteme?

'Eiki Minisitā Lao: He ē?

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao: 'Io 'Eiki Sea ko e 'uhinga pehē 'a e me'á pea 'oku lolotonga fai e fakakaukau ki ai 'a e Komisoni Filí ke vahevahe filí ke lava 'o 'o fai 'i he kolo takitaha ke faingofua e 'a e a'u ki ai 'a e kakaí ki he filí Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Ka ko Nukuhetulu ia 'oku nau talamai ke foki ko ē ki he founa fili motu'a ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia 'a ia 'oku kehekehe pē ngaahi fiema'u.

Sea Komiti Kakato: Tau nofo pē he laó te'eki ai ke fai ha tu'utu'uni 'a e Komisoni Filí ki ai kae toki fai hano fakalelei'i mei Fale Alea ni. 'E 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu, ko u lave'i kuo taimi e taimí me'a mai.

Lord Tu'ivakanō: Sea tapu pē ki he Feitu'una, sai pē ke tau mālōlō kae toki fēhu'i he'etau foki mai.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ia Hou'eiki mou me'a atu 'o mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakatō. (*Lord Tu'i'āfitu*)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki kole ke u hūfanga he fakatapú kae hoko atu ai pē feme'a'akí. Ko e 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, me'a mai.

Tokanga pē ‘oku ai ha tu’utu’uni ki hono ngāue’aki e kau hopoate ki he ngaahi ngāue kehekehe hangē ko e langa fale

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Feitu’una ‘e ‘Eiki Sea pea fakatapu ki he Hou’eiki Komiti Kakatō. Sea ‘oku ou, ko e ki’i fehu’i pē ka ‘oku ‘ikai ke, tuku pē ki Taumu’a pea mo e Fakafofongá ke, pe ‘oku ‘i ai ha’ane tali.

Ko e fekau’aki pe eni mo e, mei he’etau fānau ko eni ‘oku tauhi ‘i Hu’atolitolí pea ko u fakamālō pē au ki he Minisitā na’a lava ke fai ha ‘a’ahi atu ki he fānau ko ení. Ka ‘i he taimi tatau pē Sea ko e, na’e ‘i ai ‘uhinga na’e ‘ave ai ‘a e fānau ko ení ki he ‘api ko Hu’atolitolí koe’uhí ko e ngaahi maumau lao na’a nau fakahoko. Pea ‘i he taimi tatau na’e ‘i ai e taimi na’e fa’a ngāue’aki kinautolu hangē ko ia ko e uku mokohunu pea na’e ta’ofi koe’uhí na’e hoko e fakatamaki ai. Pea ‘i he kuohilí na’e ngāue’aki ‘e he Pule’anga ‘aneafi ke ngāue ki he paaka ko eni ‘i Popuá. Pea na’e fa’a ‘osi pē ‘a e taimi ngāue kuo nau fononga atu ki honau takitaha ‘api.

Pea ko e me’a pe ia na’e hoko, kuo ‘osi fakamatala mai tonu mai pē ‘enautolu ko ē na’e fai e ngāué. Ka ‘oku a’u mai ki he ‘aho ní ‘oku kei fai pē ‘a e, ‘a e me’a tatau ko hono fakangāue’i ‘a kinautolu e fānau kuo ‘i he ‘api ko eni ko Hu’atolitolí. Ka ko e me’a pē ke ‘eké pe ko e, ‘a e tu’utu’uni na’e, pe kuo fa’u e tu’utu’uni ke fai’aki ‘a e fa’ahinga founa ngāue ko ení he ‘oku ‘i ai pē tokanga kapau ‘oku fai ha ngāue ‘o ngāue’i ‘aki ‘a e fānau ko ení pe ‘oku ‘i ai ha, ha fa’ahinga tokoni kia kinautolu hangē ko eni ko e ō langa fale mo e, pē ‘oku ‘i ai ha pa’anga ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu’ivakanō: ... ko e ‘uhinga pē ki ha taimi ‘oku nau ‘atā mai ai ‘oku ‘i ai pē ha ki’i seniti kuo ‘osi fānaki koe’uhí ke nau ‘atā mai ki honau ngaahi ‘api ke lava ke nau kamata’aki ‘enau mo’ui, ka ko, he ‘oku hokohoko mai e ngaahi me’a ko eni, ka ko ‘etau fehu’i pē, pē ko e founa eni te tau fou ai ‘a e Pule’anga he koe’uhi he na’e ‘i ai e ‘uhinga e lao ka ‘oku hangē ia ‘oku tau toe maumau’i e lao ‘i hono fai’aki e ngāue ‘a e fanau ko eni. He ‘oku ou tui tau feinga pē ke tauhi e melino ka ‘oku ‘i ai pē foki e fa’ahinga ‘oku natula pē ia ki he faihia, pea ko ‘enau ‘atā mai ki tu’a ‘i he ‘atu ‘a e faingamālie ‘oku nau toe maumau’i pē, kae kehe kae tuku atu pē ki taumu’a pē ko, ka ‘oku ou mahu’inga’ia pē ‘uhi he ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga he ‘oku tu’u ‘i hono vāhenga, pea ‘oku ou fakamālō pē ki he ki’i taimi ko eni, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Lao.

Me’a Minista Lao ‘oku ‘atā pē hono ngāue’aki ‘a e fanau hopoate ‘o fakatatau ki he Lao ki he Pilisone 2010

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’una Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Io ‘oku ngāue’aki ‘a e fanau ko eni ka ‘oku ‘atā pē ia fakatatau ki he Lao ko ē Pilisone 2010 ‘oku ‘atā pē ia, pea ‘oku ‘i ai pē mo e fanga ki’i seniti ‘oku ‘ange ma’a nautolu, tokoni he ‘oku ‘i ai e taimi ‘oku nau ‘atā ai ke nau ‘a’ahi ki honau ngaahi fānili takitaha nau ōatu ‘oku ‘i ai ha ki’i seniti he neongo pē ko ‘enau ‘i hē ko e tauhi kinautolu fakamavahe mei he toenga ‘o e kakai ‘o e fonua koe’uhi ko ha ngaahi me’a na’e hoko ka ko e me’apango ia ‘Eiki Sea, ka ‘oku kei tangata mo’ui pē ‘a e ni’ihi ko eni kei *human beings*, ‘oku kei pau pē ke ‘oange mo ha’anau totonu ki ai.

Pea ko e tahá 'Eiki Sea 'oku 'i ai e polokalama fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko 'a ia ko e polokalama ia mei Fale Lahí ke 'ai e 'a e ni'ihí 'o kamata mei he ni'ihí ko ē 'oku ta'u lahi, ngāue popula ta'u lahi faka'atā mai mo Matatoa ke fai e fanga ki'i ngāue pea to'o e fo'i peseti 'a e tamasi'i takitaha ke tuku ke a'u ki he taimi ko ē 'e hoko ai ha'ane 'atā 'oku 'i ai e me'a ke 'alu mo ia 'o 'atā'aki kae fai e polokalama ko eni *rehab* pea 'oku 'amanaki ke hū mai mo e feinga'i mo e tafa'aki ko ia ko ē ki he kakai fefine ke kau 'i he polokalama ko ia, ngaahi polokalama ko ia. Koe'uhi ke nau foki mai ki tu'a 'oku 'i ai 'a e me'a ke nau lava 'o fai kae 'oua te nau toe foki ki Tolitoli mo e ngaahi pilisone he ko e kongá lahi 'o e ni'ihí ko ē 'oku lolotonga 'i loto 'i he taimi ni, ko e ni'ihí pē na'e 'osi 'i ai kimu'a pea ko e toe foki atu.

'A ia ko e fakakaukau'i leva 'i he taimi ni ko ha, ke fai 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea mo e pea mo e fakakaukau ko ia 'oku fokotu'u mai mei he Tama Tu'i, ke *rehab* 'aki 'a e ni'ihí ko eni 'i pilisone pea fai ai e ngaahi ngāue kehekehe hangē ko e fakakaukau ke 'ai ha pausa ke tauhi pē 'e he mātu'a ko eni pea lele ai koe'uhi ke lava ke nau hū mai ki tu'a 'oku nau lava pē 'o *control* 'a e pa'anga ko ē te nau nofo mo ia 'i he lolotonga 'o e taimi nau ngāue ai mo ako'i ai kinatolu ki ha mo'ui 'e taha 'oku toe sai ange 'Eiki Sea.

Ka ko e neongo 'enau ō ko ē ki tu'a ka 'oku kei 'i ai pē 'Ofisa Sela 'oku nau fakataha 'i he taimi kotoa pē te nau 'alu ai ki tu'a, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā 'oku mahino mai 'a e feme'a'aki, kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti 'a'ahi faka-Fale Alea Tongatapu Fika 8, fakahā'aki 'a e hiki ho nima.

<005>

Taimi: 1135-1140

Pāloti ki he Lipooti 'a Tongatapu 8

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siasí Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia. Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai e Hou'eiki ko e toko 19 Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki tali e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 8 mālō Kalake. Tau hoko hifo ki he Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 9, me'a mai e Fakafofonga Tongatapu Fika 9.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea e Vāhenga Tongatapu 9

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Afio 'a e 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu mo e Feitu'una Sea e Komiti Kakato, tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o e fonua, tapu ki he kaungā Fakafofonga. Tau fakafeta'i ki he 'Otua he fakakoloa fai ma'a kitautolu uló mai hono maama, lave mai e mafana e la'ā pea 'oku pehē pē 'etau fakafeta'i 'oku kei Tonga pē 'a Tonga kei 'Afio pē 'a Tupou 'i he taloni e fonua laumālie lelei e ta'ahine Kuini kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou.

Ko e lipooti eni 'a Tongatapu 9 mou me'a hifo ki he fofonga 'o e lipooti ko e tu'u'anga ena 'o Tongatapu 9 he mape 'o Tongatapu. Ko e malumu ia ki he fonua. Ko Tongatapu 9 'oku tu'u ai 'a e mala'e vakapuna fakavaha'a-pule'anga, mala'e vakapuna-fakalotofonua, 'oku tu'u ai 'a e Kemi Taliai ko e 'apitanga ia e kau sotia 'Ene 'Afio. 'Oku tu'u ai 'a e Kolisi ko Tupou ko e kolisi motu'a taha ia he *hemisphere* saute, teu'i ai e kau tangata ngāue'i e fonua kae 'uma'ā 'a e Pule'anga mo e siasi. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lautohi 'e 8 'oku 'i ai 'a e ako lotolotolo 'a e Pule'anga 'e taha 'oku tu'u 'i Pelehake 'oku 'i ai mo e ngaahi ako tokamu'a kae 'uma'ā 'oku 'i ai mo e va'a 'o Tapuni Siliva 'o Tupou *High School* 'oku tu'u ia 'i Tapuni Siliva, ko e ki'i talateu atu pē ia Sea mo e Hou'eiki Tongatapu 9. Mou kātaki 'o me'a hifo ki lalo ko e ki'i tafa'aki ko eni ki lalo 'o e fofonga 'o e lipooti ko e ngaahi *community* ena na'e fai 'a e 'a'ahi ki ai, Tatakamotonga, 'Alakifonua, Holonga, Pelehake ko e Kolisi ko Tupou na'e 'ikai lava 'o fai 'a e 'a'ahi ko ia ka na'a nau mo'ua 'i he efiāfi ko ia ko e teuteu ki he sipoti fakakolisi, Fua'amotu, 'Ahonounou, Nakolo, Ha'asini mo Hamula, Lavengatonga, Fatumu, Haveluliku, pea na'e a'u mo e 'a'ahi ki he senitā mo'ui Fua'amotu, senitā mo'ui 'i Mu'a, 'apitanga polisi Mu'a, 'apitanga ngoue 'Alakifonua 'a'ahi ki he ngaahi matātahi, 'a'ahi hala, 'a'ahi ki he ngaahi peisi fakakolo.

Mou kātaki 'o me'a hifo ki he peesi 2, ko e tu'u ena 'a e mape, ka kimu'a ke u hoko atu Sea ko u fokotu'u atu mu'a na'e 'i ai e ki'i la'ipepa na'e tufa atu 'oku tu'u pē 'i 'olunga fakalahi ki he lipooti 'a'ahi faka-Fale Alea Tongatapu 9/2021 ko u fokotu'u atu mu'a ke mou laumālie lelei pē ke fakakau pē he lipooti.

Sea Komiti Kakato: Tali lelei ia Fakafofonga me'a mai.

Penisimani Fifita: Fakafeta'i, ko e peesi 2 ko e angamaheni pē ia mo e tu'utu'uni 'a e Fale ko e peesi 5, ko kinautolu ia na'a nau fai 'a e ngāue ko eni na'a mau 'a'ahi fakamālō lahi kia Salote Langi, Matealona Halaholo, Lekau 'i Moana Veikune, Tevita Fakatou mo Sione Fakatou mālō 'aupito e tokoni mai 'o lava 'o fai 'a e 'a'ahi pea mo hono fa'u 'o e lipooti. Ko e peesi 6 ko hono vahevahe ia 'o e pa'anga ke ngāue'aki 'e he ngaahi kolo pea 'oku 'osi mea'i pē 'e he ngaahi kolo 'a e vahevahe ko eni ne 'i ai 'a e pule fakavahe mo e kau 'ofisa kolo pea fai ai 'a e vahevahe ko ia. Ko e peesi 7 ko hono vahevahe ia 'o e pa'anga ki he ngaahi polisi fakakolo.

Ko e peesi 8 na'e fai 'a e 'a'ahi Hou'eiki ki he ngaahi feitu'u ko eni, pea 'omai leva 'a e 'a'ahi ko ia, mo 'enau ngaahi fiema'u pea vakai'i leva 'e he ki'i komiti ko eni na'a mau fa'u e tohi ko fē ngaahi me'a ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Penisimani Fifita: ...na'e lahi hono 'omi, tau pehē 'oku ai e fo'i me'a 'e taha 'oku 'omi ka 'oku 'omai ia he ngaahi feitu'u 'e 6 pē 7, pea ko ia eni 'oku mau fokotu'u atu ko ē ko e ngaahi kaveinga ia 'e 15 ko e ngaahi tefito'i fiema'u vivili 'a e Vāhenga Tongatapu 9.

Ngaahi tefito'i feima'u vivili 'a e Vāhenga Tongatapu 9

1. Hala Pule'anga: Ko e taha ia e ngaahi fiema'u vivili hala pule'anga tatau pē 'a e hala 'i he ngaahi kolo mo e ngaahi hala ki 'uta, pea ko e kole ma'i kapau ā he'ikai ke lava fakalelei pea teke'i pē ā ke tokalelei.

2. Ko e Tangikē Vai : Fakamālō ki he *MEIDECC* na'e ma'u mai 'emau ngaahi tangikē vai pea tufotufa pē ki he ngaahi koló, ka 'oku kei 'i ai pē 'a e ngaahi kolo te'eki ai ke nau 'inasi ai.

Ko e Hala Ngoue : kole tatau pē 'a e kau ngoue, kapau pē 'e 'ikai ke lava tanu, pea teke'i pē ā mo fakatokalelei'i ke lava fai 'a e fefononga'aki.

4. Ko e Fiema'u Palau : Kuo 'osi 'i ai 'emau palau 'e taha ka ko e fiema'u mai 'e Halaliku, ke ai ha palau pea 'oku fai e ngāue ki ai, pea 'osi fakalea ki he Minisitā Ngoue, pea ka 'ikai 'e toe fai ha kole ki he ngaahi Komisiona mei muli.

Maama Hala mo e Maama Sola : Fakamālō ki he Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā e *MEIDECC* ma'u mai e ngaahi maama hala, pea 'oku tofuhia ko e toe pē eni ke fakapupupu.

Na'e 'i ai e kole ke hiki e pa'anga fakavāhenga. Na'e 'uluaki kole mai eni ia pea na'a tau alea'i foki 'etautolu 'a e 'esitimeti pea ko eni kuo hiki, pea 'oku 'oatu ai 'a e fakamālō ai ki he Pule'anga.

Ko e 7, ko e kole mai ke holo ki he ta'u 65 ki he vahe *retirement* 'a e kau Toulekeleka.

8. Taimi Fakataputapui : Kole mai mei he Vāhengá ka lava 'a e taputapui ko eni ki he KOVITI 19, tau hoko atu pē tautolu 'i he taputapui ko eni, he 'e tokoni lahi ia ki he maau mo e nofo 'a e ngaahi kolo.

9. Ko e tata 'One'one: Na'e 'i ai 'a e tokanga mei Fatumu, kae 'uma'ā 'a Lavengatonga, pehē ki he Fanga ko Fēfē ki he tata 'one'one, pea na'e 'osi lele atu e motu'a ni 'o vakai ki he Minisitā ko eni mo e Potungāué 'i he tata 'o e 'one'one.

10. Ko e Lao ki he Maumau'i e Sāpate: Ko u 'osi fakahoko ki he 'Inisipekita Polisi Pule, 'Eiki Minisitā Polisi 'o Vahe Hahake, 'a e maumau'i 'o e Sāpate. Ko e lāunga mai ko eni tautautefito eni ki Fatumu mo Lavengatonga. Ko e 'aho Sāpate 'oku tā e lotu pea me'a atu e kakai ki he ngaahi ma'unga kelesi kae fakaholo mai 'a e ngaahi me'alele 'e ni'ihhi mo e me'alea mo e konā mo e hā fua 'i he ngaahi matātahi.

11. Ko e Lao ki he Tau'i 'o e Faito'o Konatapu: Na'e 'i ai 'a e fokotu'u mai ke faka'atā 'a e, ke 'i ai ha lao ke faka'atā e Tau Malu'i Fonua ke nau tokoni ki he Potungāue Polisi ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu.

12. Lao ki he Komisoni ki he Faihala : Na'e 'i ai e fokotu'u mai ke fakamānava'i e Lao ko eni, pea ke fokotu'u ha sino ngāue fakalao ke ngāue ki ai.

13. Fili ki he Pule'anga Faka-Temokalati : Ke fa'u ha Lao ki he fili e Hou'eiki Mēmipa kotoa pē ki he Fale Aleá ke fili kotoa 'e he kakai. Poupou e kāinga ki he liliu fakapolitikale fakatemokalati.

14. Ko e Pule'anga Fakakolo (*Local Government*): Na'e ai e fokotu'u mai mei he kāinga ke fokotu'u 'a e Pule'anga Fakakolo.

15. Ko e faka'osi na'e 'i ai 'a e fokotu'u mai ke 'oua na'a Fale Alea pē Kapineti ha taha 'oku *citizen 2*. Ko e peesi hoko, ko e 10 mo e 11 ko e ngaahi matātahi mo e ngaahi maumau ko ena kuo hoko, pea 'alu hifo ai ki he peesi 14, ko e ngaahi fakataha'anga ia 'a e ngaahi kolo.

Ko e peesi fakalaha ko ia na'e tufa atu, na'e 'i ai 'a e tokanga lahi 'a e motu'a ko eni, koe'uhi ko e langa fakalalakaka 'a e anga 'o e nofo, pea ko e peesi 5, mou kātaki 'o me'a ki he peesi 5. Ko e Kaveinga Ngāue. “Ke vakai'i 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka kuo lava ki he faha'ita'u 2020/21 ke a'u tonu atu ki he kakai 'o e Vāhenga Fili ke fakamahino kiate kinautolu 'a e taumu'a 'o e 'A'ahi, mo e ngaahi ngāue 'e lava ke fakahoko 'i he tokoni 'a e Fale Alea ma'a e Vāhenga Fili. Na'e tokanga mamafa 'a e Fakafofonga Fale Alea ki he ngaahi me'a ko eni. Ke nau ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Penisimani Fifita: ... mo'ui lelei, ne lava kumi mai e ongo me'alele 'e ua ko e taha ma'a e Senitā Mo'ui 'i Fua'amotú pea taha ma'a e Senitā Mo'ui 'a Mu'á ke nau ma'u ha ako lelei he ko e solova'anga ia 'o e nofo masivesiva kuo lava 'o fakalele 'a e pōako ki he Foomu 5, 6, 7 pea 'oku mahino mai 'a e ola lelei 'o e pōakó. Pea kuo ngāue 'aonga 'aki he ngaahi kolo 'enau seniti 'oku tufotufa atu mei he pa'anga 'a e vāhengá 'o fakalele 'enau pōako hangē ko e kāinga ko eni 'o Kavalikú Ha'asini mo Hamula ne u a'u ki ai pea 'oku nau talamai 'oku fakalele 'enau pōako. Kei mahu fakame'atokoni kuo lava 'o kumi mai 'a e palau 'o e vāhenga ke tokoni ki he ngāue.

Ko e fā, ke nau nofo malu melino fiefia pea kuo fokotu'u, lava fokotu'u he ngaahi kolo kotoa pē 'a e ngaahi peisi polisi fakakoló, fakamālō ki he Pule'anga 'omai e silini ko eni 'o fakaivia 'aki e kau polisi fakakoló pea 'oku tokoni lahi ia ki hono tau'i e faito'o konatapú.

Ko e tupu fakalalakaka faka'ekonōmika e nofó kuo lava 'o fokotu'u e ngaahi sōsaieti falekoloa 'i Pelehake, Fua'amotu mo Hamula pea ko u tui pē 'e Minisitā 'o e Leipa 'e vave ni hano fakakakato atu 'emau toenga seniti 'oku kei toé.

Ko e fakalaha ki he Lipooti 'A'ahí mou kātaki 'o me'a hifo 'a ē na'e toki tufa atú fakalelei'i e ngaahi ma'u'anga vai fakakoló. Ko Fatumu ko e tu'u'anga tangikē vai. Ha'asini mo Hamula fetongi paipa *asbestos* ke *PVC* na'e fai pē 'a e kole ki he Pule'anga Siapani pea 'omai e seniti. Haveluliku fakalelei'i e tu'u'anga tangikē vai. Tatakamotonga tu'u'anga tangikē fo'ou 'e tolu, tangikē vai fo'ou 'e ua, pamu sola. Mīsini vai fo'ou ko e ma'u eni mei he Pule'anga Siapani na'e fai pē tukituki ki ai. Lavengatonga, lava 'o kumi mai 'enau mīsini vai fo'ou. Ko Holonga kongokonga mīsini vai. Fua'amotu pamu vai mo e moto fo'ou pea ko u fakamālō ki he Minisitā Mo'ui 'i he tokoni mai 'a e va'a ko eni ki he vai 'a Fua'amotu. Ko Nakolo fakalelei'i mo kumi e kongokonga mīsini vai. Ko 'Alaki kumi e mita vai fo'ou, tangikē vai inú kole ki he *Trust Fund* lave ai e ngaahi kole 'e ni'ihī fakamālō atu Minisitā 'o e *MEIDECC* tanu hala fo'ou mo e monomono hala. Mala'e vakapuna tanu fo'ou hala Fēfē ho Lotó, Pule'anga Siaina ia. Fua'amotu monomono ngaahi hala he koló, Holonga teke mo e tanu hala ki he ... mo e hala he koló mo e nofo fo'ou. Ko Pelehake tanu e hala nofo fo'ou, hala Taupī. Nakolo monomono e ngaahi hala loto pea ko u fakamālō heni ki he Palēmia ki he'ene me'a 'aneafi kuo lava 'o tanu 'a e ngaahi hala ki he Lautohi Pule'anga pea mo e ngaahi hala 'i Tatakamotonga pea ko u fakafuofua pē mahalo kuo a'u 'o kilomita 'e 12 nai kuo lava 'o tanú pea ko u fakamālō ai ki he Pule'anga.

Maama hala mo e maama sola, Tatakamotonga fokotu'u e ngaahi maama hala he koló. Kotoa e ngaahi koló 'inasi he maama sola kotoa tokoni kole 'uhila mo e ngaahi kolo kotoa. Monomono holo fakakolo mo e ngaohi 'ā. Haveluliku ngaohi e holo fakakolo mo e 'āfonua. Fua'amotu monomono e fakalelei'i e Holo Hoositea mo hono 'ā. Fokotu'u e ngaahi polisi fakakolo mo e tokoni langa ngaahi peisi kotoa e ngaahi koló kuo lava fokotu'u 'a e ngaahi

polisi fakakolo pea kuo fakaiviva kinautolu ‘aki e seniti kuo ‘omaí. Fokotu’u e ngaahi sōsaieti ‘a eni ne u lave ki ai ‘oku ‘i ai e ngaahi kolo ‘e tolu ko Hamula mo Pelehake pea pehē ki ‘Ahononou pea pehē ki Pelehake.

Alea’i mo ‘ave ngaahi kulupu toli fo’i’akau mo e langa falé ki ‘Aositelēlia *Tasmania* mo Nu’usila, fakamālō atu ki he Minisitā ko eni ‘o e Ngāue Fakalotofonua ko e ako mo e pōako, ako tokoni’i he ngaahi ‘apiakó na’e fu’u fiema’u vivili ‘oku ‘ikai ha fale ‘i Fua’amotu mo Mu’a GPS, pōako fokotu’utu’u ‘a e ako sivi Foomu 5, 6, 7 talu mei he 2018 pea ko e polēseki ‘a e kakai fefine kuo lava ‘o ma’u e seniti tokoni ki he ngaahi ‘a e ngaahi ‘āmoa, polōseki tō vesitapolo, tō meleni, tō tutu pea mo e hā fua. Pea ‘oku mau talitali eni ke 'omaí ha ngofua mei he MOI kae lava ‘o langa ‘emau ngaahi fale tau’anga pasi ‘e ono ko e kolekole pē ki he Pule’anga Siaina. Ko e lava ia e ngaahi me’a ko ia pea ko e ngaahi ko e peesi 18 ko e peesi 18 ko e ‘a’ahi ia ki he ngaahi ngāue’anga ‘a e Pule’anga ‘oku tu’u pea ko u fakamolemole atu ki he kaungāue ki he Minisitā Polisi kae 'uma’ā e Minisitā Mo’ui, Minisitā Ngoue mou fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha kaunoa’ia eni ko e ō pē ke fai e femahino’aki mo mau fengāue’aki pea kuo ‘asi mai hono ola...

<009>

Taimi: 1150-1155

Penisimani Fifita: ... Ko e Senitā Mo’ui ‘a Fua’amotú fiema’u ‘a e tau’anga me’alelé ke tanu he ‘oku fu’u ma’ulalo. Ko ‘ene ‘uha pē kuo fonu vai ka ‘oku a’a mai ai ‘a e kau mahaki ‘i he ōmai ‘o talatalá. Fu’u fiema’u mo ha maama sola ki he tu’u’anga ki he kiliniki. Fiema’u ha ki’i fale ‘a e Pule’angá ke langa ke nofo ai ha ‘ofisa. Ko e ngaahi me’angāue hangē ko e me’a sivi mata, *projector* ki he ngaahi ngāue’aki ngaahi komiunitī. Pea ‘ikai ko ia pē ka ‘oku kei fiema’u pē ke fakavavevave ‘a hono fakalahi ‘o e kiliniki, fu’u si’isi’i ‘aupito pea ‘efi’efi ki he tokolahi ‘o e kakai. Ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ne fai pē fakatalanoa ki ai pea kuo ne me’a mai ‘e kau ia ‘i he’enu polokalama langa ko eni ka hoko atú. Fakamālō atu Minisitā.

Senitā ki he Mo’ui ‘a Mu’á faka’amu na’a lava ke 2 ‘a e me’alelé he ‘oku fu’u tokolahi e kaingá he ‘oku kau mai mo e Vahe Lapahá kiliniki ko ení. Kapau ‘e faingamālie ‘emau silini fakavahé ‘e sio na’a lava ‘o kumi mo ha me’alele ‘e taha ‘e tokoni atu ia Minisitā Mo’ui ki he faifatongia ho’o kau ngāué. Pea kapau ‘e lava pē ‘e he potungāué ‘o ‘omaí pea te mau fu’u fiefia lahi. Ko e fiema’u me’angāue ko ia ki he *projector* koe’uhí ko e ‘a’ahi ko ē ki he ngaahi komiunitī ‘oku fiema’u mo ia. Pea mo e faka’amu ke foki mai ‘a e ngāue kiliniki ko ení ki Mu’a mei Vainī he ‘oku fu’u mama’o ia mei he nofó. Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā Mo’ui na’e fai ‘a e fakatalanoa atu pea ‘oku ke me’a mai ‘oku lolotonga fai e ngāue ki he Holo Kolo Kakalá ‘i he taimi ni ‘i he poloka, Puloka *Construction*. Pea ka lava ia ‘e ma’u kapau te mou hiki ‘e ma’u ai pē ‘emautolu e koloa ko iá pea ‘ikai ko ia pē ka ‘oku ‘i ai homou totongi ‘oku ‘omi he mahina kotoa pē ke tokoni ki he kalapú. Fakamālō lahi atu ‘aupito, ‘aupito.

Ko e ‘Apitanga Polisi Mu’á, fiema’u ha me’alele ‘e 1 ke ua ‘aki e me’alele motu’a pē ‘a e potungāué. ‘Oku fiema’u ha fale nofo’anga ke nofo ai ‘a e ‘Inisipēkita Polisi’ ‘uhingá ‘oku fu’u fiema’u ia ke nofo ia ai he houa ‘e 24. Fiema’u ke fakalelei’i e pilisoné ‘a ia ko e *bathroom* pea mo e ‘uhilá ke ‘i ai ha maama ‘uhila. Hangē pē ko ‘eku lave ‘anenaí ka faingamālie e pa’anga ‘a e vāhengá na’a lava ke mau tokoni atu Minisitā Polisi ke kumi ha me’alele. Ko e fu’u vahe lahi ‘aupito ‘atautolu ‘a Vahe Hahake pea ‘ikai ko ia pē kae, ‘e lava pē ke mau toe siosio atu ki he kau ngaahi ‘amipasitōa.

Ko e fakataha mo e 'Ofisa Ngoue 'i 'Alakifonua. Ko e kole mo e faka'amu ki he Pule'anga ke toe 'omai mu'a ha tokoni palau, fu'u 'aonga 'aupito ki he kainga. Ko e faka'amu ke fai ha fakataha fakamahina 'a e pule fakavahe ki he vahenga pea fakakau atu ki ai mo e Potungae Ngoue ke nau muimui'i, fepoupouaki mo e ngaahi lelei mo e ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he nofo'anga. Ne 'osi fai e fakalea ko eni ki he Potungae Ngoue pea ko e peesi 20 'o e fakamalō pē, peesi 21 ko e polokalama pe ia 'emau 'a'ahi. Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 9, 'a'ahi lelei mo e fakamatala mahino 'aupito mo e fokotu'u e ngaahi fiema'u vivili. Ko u lave'i 'oku mea'i lelei pē 'e he 'Eiki Palēmiā kae 'uma'ā e kau Minisitā 'ene Kapineti e me'a 'oku fai he lipooti mo e fiema'u vivili. Minisitā Mo'ui. 'Osi pē pea hoko mai e Minisitā Pa'anga kei taimi pē. Me'a mai.

Tali Minisita Mou'i ki he ngaahi fiema'u na'e 'ohake 'e Tongatapu 9

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki. Ko e 'uluaki pē 'Eiki Sea ko u fakamalō lahi ki he Fakafofonga 'i he ngaahi ngāue 'osikiavelenga 'oku fakahoko 'i he vahenga. Pea mo e tokanga lahi foki 'a e Fakafofonga 'i he taimi kotoa pē 'oku ma fakahoko ai ha pōtalanoa fekau'aki mo hono tokangaekina 'o e mo'ui lelei 'a e kainga 'o e vahenga. Pea 'oku ou fakamalō lahi kiate ia 'i he ngaahi poupu kotoa pē ki he Potungae Mo'ui 'i he ngaahi me'alele. 'Oku malava ai he Potungae Mo'ui 'o fakahoko 'ene ngāue ki he ngaahi koló ki he kakai 'oku 'ikai kei malava ke nau fa'a lava mai ki he *health centre* pea mo hono tokangaekina foki kinautolu 'oku nau tu'u 'i he tu'unga 'oku toulekeleka pea mo kinautolu 'oku nau mo'ui faingata'a'ia.

Ko e ngaahi, ngaahi kole ko eni 'oku 'omai ko e hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku 'i he palani ngāue pe ia 'a e Potungae Mo'ui pea ke fakahoko ha ngāue ki ai ka ko u fakamalō atu 'e Fakafofonga, mālō e kei kātaki 'i hono leleaki'i mai e ngāue ko eni. Lolotonga fakahoko foki 'a e ...

<002>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ngaahi ngāue ki Vaini, Kolovai, *Health Center* kae 'uma'ā e Kolovai kuata 'a e nofo'anga 'i ai kae 'uma'ā foki 'a e ngāue ko ē 'oku lolotonga fakahoko ki Kolo Kakala Hall, Holo ko ia 'o e Kolo Kakala 'a ia 'oku 'amanaki 'e 'osi 'i he faka'osinga 'o e māhina ni pē ko e māhina ka tu'u 'a e ngaahi ngāue kotoa pē ke fakalelei'i e holo ko eni, kae malava ke foki kotoa mai hono tokangaekina e mo'ui ki he holo ko eni, ki he kakai 'o e kolo. Kae 'uma'ā foki e ngaahi ngāue 'oku leleaki'i 'i he ngaahi tafa'aki ko ia 'a e ngaahi *Health Center* 'o Kolonga kae 'uma'ā 'a Houma pea 'e hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāue ko eni ki he tokoni ki he ngaahi *Health Center* 'o Mu'a, kae 'uma'ā foki 'a Fua'amotu.

Ko e kole mai ko eni ki he tafa'aki 'o e me'alele, 'oku 'i ai pē 'a e palani ngāue 'a e Potungae ki ai ki he me'alele pea 'oku 'i ai pē 'a e faka'amu 'i he kaha'u vave mai ni 'i ha ngaahi me'alele 'a e Potungae Mo'ui 'e toe lava pē mo ia 'o tokoni atu ki he ngaahi ngaue ko ia 'e fakahoko 'i he ngaahi *Health Centre*. Ko ia pē 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Mo'ui me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea, pea mo e Hou'eiki, Sea fakamalō atu ki he lipooti ko eni pea pehē ki he ngaahi lipooti kimu'a, 'a e lipooti faka'ofa'ofa, tukukehe pē 'a e lipooti

ko ē 'a e fika 6 na'e 'ikai ke faka'ofa'ofa. Ka ko e ngaahi *issue* ko ē na'e fai ko ē 'a e tokanga ki ai 'Eiki Sea 'oku hangē ko e lau ko ē he ta'anga, lea mei motu. Ko e lea mei motu mei Tokelau, na tatau kātoa pē. Ko e 'uhinga ko e tokanga ko ē ki he ngaahi me'a ko eni ki he hala ki he me'alele ki he me'a 'oku fai e ngāue ki ai 'Eiki Sea, ka ko e 'uhinga foki ko e taimi ko ē he taimi ni pea mei he, ki heni ki he fili, 'oku ou tui 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Ko e founa vave taha pē ko 'ete me'a atu ki he Minisitā ko ia mo 'ene CEO, he 'oku lava pē 'ū ngāue ia 'o fai 'i he, ko e hangē ko eni ko e hoha'a ki he maama.

Ko e na'e lava e ngāue 'o fai ki 'Eua 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e konifelenisi, 'i he fengāue'aki mo e Potungāue 'Uhila, 'a ia ko 'enau ōmai 'o to'o 'a e *solar* ko ē 'oku *redundant* ko e 'uhinga foki kuo lele 'a e pou ia pea na'e tu'u 'a e sola ia 'i he feitu'u na'e te'eki ai ke a'u ki ai 'a e laini 'uhila pea ko e 'alu atu ko ē laini 'uhila 'oku 'osi 'i ai e fo'i maama ia 'i ai, 'a ia 'oku 'ikai ke toe 'aonga leva e fo'i sola ko ia, na'e lava ia 'o to'o 'o 'ave ia 'o fokotu'u ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku te'eki ai ke a'u e 'uhila, pea, loto 'api tau pehē ko e 'apiako, 'apisiasi, ngaahi holo a'u ki he 'ave ki he ngaahi 'api ki 'uta he takimamata, ka 'oku ou faka'amu ke lava 'o fakahoko 'a e ngāue tatau pē mo ia 'i he ngaahi vāhenga kotoa pē, 'i he fengāue'aki mo e 'uhila.

Ko e polokalama ko ē ki he faka'uhila 'Eiki Sea, 'oku meimei fakamoleki 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 'e 2 miliona ki hono 'ota mai ko ē 'a e fo'i maama hala 'ata'atā pē ia 'i he ta'u. 'A ia ko e maama hala ko ia fetongi 'ū maama 'oku pā, he ngaahi vāhenga pea mo e 'alu ko ē 'a e nofo mo e toe fokotu'u atu e maama fo'ou.

'A ia ko e 2 miliona ko eni 'Eiki Sea ko e fo'i maama ia hono 'ota mai, ko hono totongi ko ē ulo ko ē 'a e maama, 'oku totongi fakamāhina ia, pea 'oku lau kilu pē mo ia, ka 'oku, 'oku fiefia 'a e Pule'anga hono fakahoko e ngāue ko eni, pea mo hono tauhi. Pea 'oku ou tui 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki 'oku takai ma'u atu ai pē ngaahi 'a'ahi ia ki he ngaahi vāhenga, 'o fengāue'aki pē ia mo e kau 'ofisa kolo, kau Pule Fakavahe, pea mo e 'Ofisi ko ē fakavāhenga. Ko 'eku pau'u ange ki he 'Eiki Palēmia, 'a e kole mei he vāhenga ko 'eni ke holoki hifo 'a e ta'u penisoni mei he 70 ki he 65, ko e vāhenga ko eni ko e Vāhenga Hahake ko e konga pē vahe Hahake mo e me'a. Ko e onongofulu taimi ia 'oku toki a'ua'u lelei ai e ivi ngāue ko ē 'a e tangata ko ē ki tokanga mo e me'a, ko eni ia kuo nau kole mai nautolu ia ke tau holo hifo ki he 65. 'Eiki Sea, ko e ta'u ni kamata 'i Siulai, ko e penisoni mei he ta'u 70 na'e pa'anga pē 'e 70, 'oku hiki ia 'i he 'aho 'uluaki 'o Siulai, hiki ia 'o 80, pa'anga 'e 80. Pea ko ene fononga atu pē ko ē tangata 'o a'u ko ē 'o ta'u 80 ki'i tokosi'i foki ia 'oku lele ai ko ē ki he fo'i me'a ko ia, 'a ia ko e fo'i *term* pē ia 'e 2, 'oange leva 'ene pa'anga 'ana 'e 100, 'a ia 'o lele ai pē ia he ko e 'uhinga he ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... faha'i ta'u ko ia kuo fu'u toulekeleka ange 'a e kakai 'o e fonua pea fiema'u leva ke ki'i fakalahilahi e tokoni, pea 'ikai ke ngata ai 'oku 'i ai foki pea mo e ngaahi tokoni pē ia kapau 'oku 'i ai ha ki'i alangavakā 'i he anga e vakai he ko e ngaahi me'a pehē 'oku toe 'oange mo e ki'i pa'anga me'a'ofa ki ai 'ikai ke ngata pē ai 'oku hū mai mo e sevesi fo'ou 'oku fai he Pule'anga 'o 'oatu 'a e kau *homecare* 'a ia 'oku nau lele atu 'o vakai'i. 'A ia ko e ngaahi sevesi ia 'oku fai he Pule'anga ke fakamahino'i 'a e a'u atu ko eni ki he tokotaha kotoa pē, ko ia 'oku ou pehē Fakafofonga tau ki'i nofonofo pē he 70 he ko eni 'oku 'osi fakalelei'i pea 'oku kau pē ia he konga 'o e fakamalohisino ko eni 'atautolu he taimi ko ē 'oku tau a'u ai ki he ta'u ko ia kei lava pē ki'i ngāue 'o fai pea ko e ...lolotonga fai 'a e ngāue 'a e Fale Pa'anga Sea he taimi ni. Na'e ui 'a e motu'a setisitika 'anenai ke ha'u mu'a na'e fai

e ki'i savea. Ko e savea ko ē na'e fai ko eni he tohi kakai 'o e 2016 na'e kau ai 'i he *highest* kau ai hono vakai'i 'a e tu'unga ko ē 'o e masivesiva ange hotau fonua ni. Pea u 'eke ange ki he *CEO* ko e fo'i lea foki ko ē ko e masiva ko e fo'i lea ia 'oku ongo mālie pea 'oku *high note* ma'u pē ia 'i he anga e talanoa, ka ke hanga ange 'o ki'i fakamatala'i mai ange kiate au ko fē me'a 'oku tau ui ko e masiva, fakamatala e pule 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku ...ko e ngaahi me'a ko ē 'oku fua'aki 'oku lahi 'aupito ia 'a e ngaahi me'a ko ia. 'Oku fakatātā 'oku 'ikai ke fua'aki e masiva ia kapau 'oku 'ikai ke fu'u sai ho fale nofo'anga, pea 'oku kau ai pē na'e... me'a mālie talamai kapau 'oku ke ma'u pē 'ekoe e me'a kātoa 'oku ke masiva fakalaumālie 'oku ke masiva koe ia.

Kaikehe ko e taumu'a ia 'o e ngāue ko eni 'Eiki Sea ko e feinga ke tāketi hake 'a e tokoni ko ē 'a e Pule'anga. Ko e kakai ko ē he 2016 kakai ko ē 2 afe tupu ko ē fakatatau ki he savea ko ia ko e a'u mai ko ē ki he 'aho ni peseti 'e onongofulu ia 'ikai ke nau kei masiva nautolu ia. 'A ia ko e faka'ilonga lelei ia 'Eiki Sea 'i he lipooti ko ia, ka 'oku hoko atu 'a e potungāue 'Eiki Sea ki he, he 'oku lava 'e he *service* ia ko eni 'o tuhu'i mai e fāmili mo e kolo mo e vahefonua. Pea 'oku teuteu atu e Pule'anga 'Eiki Sea he na'e kau pē ia he pa'anga tokoni na'e ma'u mai ko e 'uhinga ko e Koviti ke 'oatu ha ki'i pa'anga me'a'ofa 'oku lau ngeau pē ia fakatatau ki he tokolahi 'o e fāmili kotoa pē pea 'oku lele pē mei Tongatapu ni 'o a'u ki Tokelau.

Ka ko e fakakātoa 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he lipooti lelei ko eni pea 'oku fokotu'u atu ke tau tali mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, me'a mai Tonagtapu Fika 9 katau pālōti ho'o lipooti...

Penisimani Fifita: Mālō Sea, 'i ai 'a e fakamālō lahi...

Sea Komiti Kakato: ...Pea faka'osi mai e 'Eiki Palēmia kae toki fakakakato e fatongia 'a e motu'a ni, fakamolemole pē Sea 'o e Fale Alea.

Penisimani Fifita: ...Fakamālō atu ki he ongo 'Eiki Minisitā mālō 'aupito e tali lelei 'o e fakahoha'a 'a e vāhenga fakamālō ki he Minisitā Mo'ui 'i he vave 'aupito 'a e fengāue'aki pea mo e tali lelei ko eni 'e toe hao 'emau seniti vāhenga he kumi me'alele ko eni 'e ma'u pē 'emau me'alele mei he Feitu'una fakamālō atu Minisitā Pa'anga mālō 'aupito pea kapau ko e fale'i ena ke tuku pē 'a e 65 mau tali lelei ka ko e fakahoha'a atu pē Minisitā Pa'anga ke ke laumālie lelei mu'a ko e tamasi'i na'e ngāue ki he 'emau pa'anga 2 mano 2019/20 ne tu'u mahalo pē ko e hā e me'a na'e hoko pea ki'i fihia 'emau ki'i 2 mano ka ko e kole atu ki he Feitu'una 'oku fakahoko mai pē he tamaiki 'oku 'i ho tēpile kae kole atu mu'a ke tuku mai mu'a 'emau 2 mano ke mau fengāue'aki fakamālō toumu'a atu pē he ngaahi maama 'uhila 'oku teu ke foaki mai ki Tongatapu 9 mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai e...

Tali Minisita Pa'anga ki he ngaahi fiema'u mei Tongatapu 9

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea te u ki'i tokoni vave atu pē, mālō. Tapu mo e Sea mo e Fale 'Eiki ni Sea. Ko e tokoua'aki eni ongo Fakafofonga na'e fakalea mai kia au he uike ni pē ko e Fakafofonga Tongatapu Fika 1 pea mo e Fika 9 pea 'oku ou faka'amu pē ko e 2 pē ko eni. Sea ko e 'inasi ko eni, 'inasi ia 'oku tali he 'esitimeti ko e pa'anga 'e 2 mano ki he kau Fakafofonga

ko ē 'i Tongatapu ni ke tokoni kia nautolu ki honau ngaahi vāhenga pea 'oku mahino mai ia kiate au 'Eiki Sea ...

<007>

Taimi: 1205-1207

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'osi e ta'u fakapa'anga ia 'oku 'ikai fiema'u ia he ongo Fakafofonga he 'oku lahi pē 'ena seniti 'a naua ia. Ka ko e Lao 'Eiki Sea ko 'ene hoko pē 'a e 12 he 'aho 30 'o Sune ko 'ene 'osi ia... 'e 'oatu e 2 mano ia 'o e ta'u ni kapau ko e 2 mano 'o e ta'u ni, 'i Siulai te u kole au ki he tamaiki ke teuteu'i ke 'oatu ka ko e me'a ki he 2 mano 'o e ta'u fakapa'anga kuo 'osi, to e foki pē ia ki he Tauhi Pa'anga 'a e Pule'anga, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Penisimani Fifita: Sea mau nofo pē he kelesi mo e tuí mau kei tui pē 'e 'omai pē he 'e laumālie pē Minisitā Pa'anga ke 'omai.

Sea Komiti Kakato: Lotu pē, lotu pē Fakafofonga Tongatapu Fika 9.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Faka'osi mai e 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Palēmia ki he ngaahi fiema'u 'i he Lipooti Tongatapu 9

'Eiki Palēmia: Mālō Sea fakatapu atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki ko 'eku toe ki'i tu'u hake pē au kou fakatokanga'i hifo 'a e Fika 13 he ngaahi lisi ko ē na'e, ko e Fili Pule'anga Fakatemokalati. Ka ko 'eku 'uhinga ko e Lipooti Fika 2 Tongatapu Fika 2, Tongatapu Fika 4, Tongatapu Fika 5, Tongatapu Fika 8, Tongatapu Fika 9 eni 'oku kei 'omi pē me'a ko ia. Ka ko 'eku kolé ko 'eku kolé fa'u mai mu'a ha lao he ko eni ko e ta'u kuo 'osi na'e ha'u pē me'a tatau pea ka 'ikai pea 'ai mai e fokotu'ú ko ha fokotu'u koe'uhí ke tau talanoa'i he 'oku 'ikai ko ha ki'i *issue* si'isi'i eni ke tau, ke toutou hangē ko ē 'oku ongo mālie ki he fanongo 'a e kakaí hono toutou 'ái he 'oku ai hono ngaahi puipuitu'a ke tau, pea 'oku mahu'inga pē ko e fo'i fakakaukau 'oku lelei pē 'ikai 'a e fo'i fakakaukau 'o e fili 'o ha fili kātoa he koe'uhí kapau te tau fili 'a ē ko 'eku ki'i fakatātā pē eni ke 'uhī ke fakakaukau'i e fo'i me'a ko ia pea 'omai 'aki ha fokotu'u tohi 'o hangē ko e ...

<009>

Taimi: 1207-1210

'Eiki Palēmia :sekisoni (*section*) 85 ke lava 'ai ha *resolution* pea muimui'i 'e he Pule'anga. Ko e me'a ia ko eni ki he talatala mahaki pehé ni 'oku 'ikai ke 'aonga ia, ka 'oku fanongo foki e kakai pea mei tu'a. Kapau 'oku me'a 'oku mo'oni e loto, pea 'ai ke tau sio ki ai he 'oku mahino he ko e me'a ia 'oku 'ikai ko ha me'a 'oku faingofua te tau sio ki ai.

Te u 'oatu pē ki'i fakatātā ko eni. Ko e kau Nōpele, 'oku Nōpele pē mei 'olunga a'u ki he kau Nōpele 'i lalo. Ua, 'oku 'i ai mo e kelekele ai, 'oku ai mo e *culture* ai. 'Oku 'ikai ko e pehé pē ko 'etau hanga 'o fili 'a e kau Nōpele pea 'osi ai. Ko e hā e fehu'í, te tau to'o mo honau mafai ki he kelekele 'o 'ave ia kia hai? 'Omāi kiate au ko e Palēmia? Ko e taimi ko ē 'oku mau fa'a sio ai ko ē ki he ngaahi me'a ko eni tu'utu'uni ko eni ki he kelekele, mahalo ko e 'osi pē ngaahi fo'i

case 'e fiha, ko u pehē fakamama'o mei he me'a ko ia 'oua te ke ala ki ai. 'Oku fihia, te tau fili tautolu ko e anga pē 'eku fakakaukau. Tau fili tautolu ko e 'osi pē hoto fo'i ta'u 'e 4 pea te 'alu ki 'api, ka ko e kelekele ia, tapu pē mo e Hou'eiki, tuku he Hou'eiki ko honau hisitōlia 'o nautolu ia mo hono ki'i kāinga. Kaekehe fu'u lōloa 'eku lea 'e Sea, ka koe'uhi 'oku ou sio 'oku hangē ha me'a ma'ama'a. 'Oku 'ohovale pē 'oku hangē 'oku toe ki'i fakamamafa'i mai ko e le'o eni e kakai, ko e le'o eni e kakai. Kole atu, sio mamafa ki ai 'oku 'ikai ko e 'uhinga ke tau hanga 'o veuki noa'ia pē hotau fonua ni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia. Kalake tau pālōti ai ka tau toki liliu 'o Fale Alea. Kuo mā'opo'opo e lipooti ko eni. Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 9, fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ihanga'angana, Saia Ma'u Piukala. Loto ki ai 'a e toko 18.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Hou'eiki. Kuo tali e Lipooti 'A'ahi Faka-Falea Tongatapu Fika 9 tau liliu ā 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga).

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ke toloi e Fale ki he 2:00.

<008>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki ko e tau foki mai 'i he 2:00 mahino kia au na'e 'i ai e kole mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 4 fekau'aki pea mo e hiki e 'uhila, tuku atu 'a e faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā Kapineta ke me'a mai homou tali ki he hiki e 'uhilá. 'Eiki Palēmia.

Tali 'a e Palemia ki he hiki 'i he totongi 'uhila.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea kae 'atā ke 'oatu e ki'i tali ko eni mei he 'Uhilá. Ko e fika 'uluaki na'e tali 'e he Pule Fe'ungá (*Competent Authority*) ke hiki e totongi loló 'o kamata ngāue'aki 'i he 'aho 18 'o Sune 2021. Mei Sanuali 'o e 2021 ki Sune 2021. Kuo hiki 'a e totongi loló 'aki 'a e seniti 'e 26.58 ki he lita. Fika ua fakatatau ki he hiki 'a e loló kuo tali 'e he Komisoni 'Uhilá (*Electricity Commission*) ke hiki 'a e totongi 'uhilá 'aki 'a e seniti 'e 7.67 ki he 'iuniti 'a ia ko e pēseti ia 'e 10.5 mei he totongi lolotonga 'o kamata mei he 'aho 1 'o Siulai. 'A ia ko e hiki mei he seniti 'e 73.4 ki he 'iuniti ki he totongi fo'ou ko e seniti 'e 80.71 ki he 'iuniti. Fika tolu 'oku vakai'i fakakuata 'a e totongi 'uhilá fakatefito 'i he feliuliu'aki 'i he totongi 'o e loló pea mo e feliulliu'aki 'i he totongi koloa. Fika fā, ko e fakakātoa 'o e ma'u'anga ivi mei he ivi fakanatulá 'oku fe'unga faka'avalisi

ki he pēseti ‘e 14 ki he 16 mo e ivi kotoa ‘oku tufaki ‘e he Kautaha ‘Uhila ‘o Tonga ki he fiema’u ‘uhila fakalukufuá. Kuo ‘osi fakakau eni ki he fika’i ‘o e totongi ‘uhilá. Fakatauange pē ‘e tokoni ‘a e ki’i lipooti ko eni ‘i he ngāue mamafa ‘a e Feitu’una, ko ia ko e ngata’anga ia ‘a e ki’i lipooti Sea ne ‘omai pea mei he Potungāue ‘Uhilá. Mālō ‘aupito Sea.

<009>

Taimi: 1405-1410

Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Palēmia. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala tokoni ki he me’a ‘a e Palemia ki he totongi e ‘uhila.

Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. ‘Eiki Sea ka u toe tānaki atu pē ki he fakamatala ko eni kuo ‘osi me’a atu ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmiá Sea. Ko e fakaikiiki ē kuo ‘osi ‘oatú. Ko e fu’u fuoloa foki hono, ngaahi ta’u kimu’á ‘o a’u mai pē ki he ta’u kuo’osí ‘Eiki Sea hono hanga he Pule’angá ‘o, ‘o to’o e kongá ‘o e totongi ‘uhilá ‘i he hikihiki ko eni ko e ‘uhingá ko e hiki ‘a e loló. Toki lele mai ‘i he kongá kimui e ta’u kuo’osí ‘o mahino ‘ene kaka ko eni ‘a e loló ki ‘olungá ko e ‘uhingá ko e tu’u pe ia ‘a e fakamāmani lahi e totongi e ‘uhilá.

Tali ‘e he Kapineti ke *subsidize* ‘a e *tariff* ko eni ki he ‘uhilá

Sea ‘oku ‘osi tali he Kapineti ‘i he uike kuo’osí ‘a ia ‘oku kamata *effective* pe eni ia mei he lau ko ē ‘aho 1 ko ē ‘o Suné ke hanga he Pule’angá ‘o tokoni’i pe ko e *subsidize* ‘a e *tariff* ko eni ki he ‘uhilá ke kei lava ‘o, ‘o pukepuke pē ‘i he seniti ‘e 73.3. Sea ko e founa ko ē na’e ngāue’aki ko ē kimu’á na’e hanga he Pule’angá ia ‘o, ko e taimi ko ē ‘oku fakahoko ai ko ē ‘a e totongi tokoni ko eni pe ko e *subsidy*, na’e ngāue’aki ia. Ko e ‘uluaki ‘iuniti ko ē ‘e 100 ‘e hanga he Pule’angá ‘o totongi ia hangē ko eni tu’u he taimi ní. 73 he taimi ni pea hiki ko ē ‘o seniti ‘e 80 ‘e totongi he Pule’angá ia ‘uluaki ‘iuniti ko ē ‘e 100 ko e seniti ‘e 7 ai ‘i he ‘uhila e tokotaha kotoa pē ‘oku hulu hake ‘ene ma’u ko ē ma’u’anga ivi ‘i he ‘iuniti ko ē ‘e 100.

Sea ne toe fai e sio ia ki heni ‘Eiki Sea ko ‘ene *subsidize* fakalukufua pehē ‘oku ‘inasi ai e kakai ia ko ē ‘oku faingata’a’iá mo e kakai ‘oku sai pē iá, lava pē ‘enautolu ‘o totongi ‘enau ‘uhilá. ‘A ia na’e toe fai leva ‘a e fengāue’aki pea mo e ‘uhilá ‘o ma’u mai leva ai mo e fakamatala, ko e peseti ‘e 63 kātōa ko ē kau *consumer, domestic consumer* ‘a Tongá ní peseti ‘e 63. Kakai ia ko ‘enau ma’u ‘uhilá ‘anautolu ia ‘oku si’isi’i pe ia he ‘iuniti ‘e 100. ‘A ia ko e peseti ‘e 63 ko iá Sea ‘oku hanga he Pule’angá ia ‘o tokoni’i, totongi ‘enautolu seniti ‘e 7 poini pea tuku ‘a e *tariff* ko ē ‘oku seniti ‘e 80. Fa’ahinga ko ē toenga ko ē mei he peseti ‘e 63 ‘a ē te u pehē pē fa’ahinga ia ko ē ‘oku nau malava lelei pē ‘enautolu ‘o totongi ‘enau ‘uhilá ‘anautolu ia. Nau totongi pē ‘enautolu e seniti ‘e 80 ko ē ki he ‘iuniti ‘Eiki Sea.

Fakafuofua ki he 3 kilu tupu ‘a e *subsidy* ‘i he kuata.

Fakafuofua e fakamole ko eni ki heni ‘Eiki Sea mahina ‘e 1 ‘oku pa’anga ‘e 1 kilu. ‘A ia ko e fo’i kuata ‘e 1 ‘e ‘i he 3 kilu tupu ‘a e fo’i *subsidy* ko eni ‘Eiki Sea. Ko e fakamatala ko ē ‘oku ma’u ko ē pea mei he *forecast* ko ē ki he, ki he māketi ko ē ‘a e loló ko e fo’i kuata pē ko eni ‘oku piki aí. ‘E ‘i ai e ‘amanaki ‘e toe holo leva e loló. Taimi tatau pē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá ko e *excise* ko ē na’e ngāue’aki ko ē ki he loló na’e tu’u ko ē he taimi ní ‘oku seniti ‘e 75 ki he lita, *excise* ko ē ‘oku ‘ai ki he loló, penisini mo e ngaahi me’a

pehē. Na'e 'i ai pē fakamatata ia pea mo e, na'e 'oatu pē 'i Fale ni 'Eiki Sea ka 'i ai ha taimi 'e ngāue ai e totongi ko eni 'e 'i ai e fakakaukau ke tukuhifo pea 'oku lolotonga ngāue 'a e Pule'angá he taimi ni ki ai Sea ke to'o seniti 'e 5 mei he *excise* ko eni kae lava ke holoki hifo 'o seniti 'e 70 pē ki he lita.

Ko e fakafuofua ko ē 'o e *revenue* ko ē 'e mole mei ai 'a e fo'i ta'u fakapa'anga ko eni kapau 'e holoki Sea, 'oku seniti 'e 70. Fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 2.5 miliona neongo 'oku 'osi kau e fika ia ko eni he 'Esitimeti ka ko e ngāue 'oku fai 'a ia ko e *respond* ia ki he hikihiki ko ē 'a e 'uhilá 'a e loló kuo pau ke holoki. Feinga e Pule'anga ke tauhi pē 'i ha tu'unga 'oku fakafiemālie pē kakai e fonuá Sea. Ko u 'amanaki pē 'oku tokoni atu mo mahino atu ki'i fakamatata ko eni 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea mālō ho laumālie ki he ho'ataá ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Ko u fakamālō Sea ki he 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'i he fakamatata mahu'inga mo kakato kuo 'omai 'i ai pē fiemālie...

<002>

Taimi: 1410-1415

Mateni Tapueluelu: ...Sea neongo ko e ha'aha'a eni ia 'o e 'ataakai fakamāmani lahi 'o e totongi 'o e lolo pea na'e 'i ai pē tokanga ko hono 'uhinga he na'e mahino na'e to'o e tokoni 'a e Pule'anga he taimi mahalo na'e ma'ama'a ai e lolo. Ka ko eni 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku fakafoki mai ke *effective* he māhina ni, pea 'i ai e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo hono faka'uto'uta mo fika'i ke toe kau mai pea mo e tute 'ekisia ko eni 'o e lolo ke holo mei he seniti 'e 75, seniti 'e 70 ke toe ma'ama'a ange ai ki he kakai 'o e fonua 'a e kavenga ko eni 'i he vaha'a taimi faingata'a ko eni, 'ikai ko ha me'a faingofua ko ia 'oku 'oatu pē 'a e fakamālō Hou'eiki Pule'anga 'i he tataki 'oku fai.

Tokanga ki he tu'unga 'o e hala pule'anga 'i Popua pea mo Patangata.

Sea ko e ki'i kole pē eni ia 'aki e ki'i miniti pē mu'a ke hao atu ai leva mo e ki'i tautapa ko eni Sea, ko hono 'uhingá pē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia fakama'ala'ala 'a e ngaahi tokoni kuo ha 'i he ngaahi tanu hala 'i he ngaahi vāhenga kehe. Pea 'oku ou 'oatu ai pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he Feitu'u na kae 'uma'a 'a e 'Eiki Palēmia 'a e tautapa fakamatoato ko eni he faingata'a'ia 'a e taupotu 'o e halapule'anga, 'a ia ko e hala eni 'o e kāinga 'i Popua mo Pātangata, mahalo 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki ko e hala e ongo kolo ko eni 'oku 'alu on *dead ends*, 'alu pē 'o ngata, 'a ia ko e faingata'a'ia 'o e ongo hala ni ko hono 'uhinga he na'e valitā pea 'oku tokakovi, pea 'oku kau ia 'i he tokakovi ko ē 'oku masila, ko e luoluo 'a e valitā. Ne fai ai e kole mo e tautapa Sea ke tokangaekina mu'a e kāinga ni 'oku faingata'a'ia 'aupito 'oku mahino 'oku 'ikai ke kau ia 'i he hala 'oku kolosi mei ha kolo ki ha kolo ke kau 'i he ngaahi tokoni mei muli. Ko 'ene *dead end* 'oku fakahoko mai kiate kimautolu 'oku 'ikai ke kolosi ia mei ha kolo ki ha kolo ke lava 'o halalahi, pea 'oku tokoni'i pē 'e he Pule'anga. Pea 'oku fai ai 'a e kole mo e tautapa ko eni ki ha tokoni fakavavevave 'i he vaha'a taimi faingata'a mo ta'u 'uho'uha ko eni, ko e fanga ki'i fakalelei na'e tokoni e Pule'anga mo kau ai pē Kosilio 'o e vāhenga 'oku 'ikai ke lava 'o tolonga, pea ko e faka'amu ia na'a hangē ko hono tokangaekina 'a e hala ki Fokololo 'o fai hano ki'i tanu'i mā'olunga mo ki'i valitā'i atu.

Ko e halalahi pea taha pē 'oku taha pē hala, *one way* 'i he ongo kolo ko eni pea 'oku 'uhinga pehē 'a e tautapa Sea ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'a 'a e Pule'anga 'i he faingata'a ko ia, mālō 'aupito 'a e ma'u faingamālie 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea tapu atu ki he Feitu'u na Sea, fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhi ko e hono 'omai e founa ngāue ko eni anga maheni pē 'oku tau mahino'i pē 'i he ngaahi Pule'anga 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakai 'o e fonua 'a ia 'oku 'ikai ke nau malava , 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga 'Eiki Sea hono *subsidize* 'o e ngaahi fiema'u ko ia.

Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e pa'anga 'aonga ia, 'a e pa'anga ko ē 'oku fakahoko totonu'aki 'a e ngaahi *subsidy* 'i he ngaahi, ko e vaka, folau vaka 'oku 'i ai, 'oku 'i ai 'a e silini pehē 'a e Pule'anga. Na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'Eiki Sea 'o fekau'aki mo e peseti 'e 63 'o e kakai 'oku tokoni'i kinautolu 'oku *subsidize* 'enau totongi 'uhila ke 'oua 'e a'u ki he seniti 'e 80, kae seniti pē 'e 73, 'a ia ko e fakafuofua ko e peseti 'e 63 'i he kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke a'u 'enau faka'aonga'i 'ekinautolu'a e 'uhila 'i he levolo ko ia ke *apply* ai 'a e seniti 'e 80.

Ko 'eku fehu'i pē 'aku ki he Minisitā koe'uhi foki ko e la'i totongi mo'ua pē ko e pila 'Eiki Sea 'oku 'asi ai 'a e totongi ko ē ki he *unit*. Fehu'i pē ki he Minisitā ke fakamahino ange mu'a pē ko fē fo'i taimi ko ē 'e 'ilo'i ai 'e he tokotaha totongi 'uhila 'oku to'o 'oku *cover* 'e he Pule'anga 'ene seniti, 'ikai ke a'u ki he 80. Ko hono 'uhingā foki he'e tatau pē iuniti ia 'i he la'i pila 'uhila. 'A ia ko 'eku fehu'i pē 'e toki 'ilo pē he'ene 'alu atu ki he tesi 'o totongi ke sio hifo ko ē tokotaha ko ia pea ne talaange he 'ikai te ke seniti 'e 80 kae ki'i fakamahino mai angé 'Eiki Minisitā ke 'ilo'i 'e he kakai 'o e fonua 'a e peseti 'e 63, ko fē fo'i poini te nau 'ilo'i ai 'oku nau kau 'i he fo'i *subsidy* ko eni. Ko e ki'i fehu'i pē ia 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō, tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni Sea.

<005>

Taimi: 1415-1420

Subsidize 'oku fakataumu'a ki he ni'ihini ngāue'aki 'uhila 'i lalo he 'iuniti 'e 100

'Eiki Minisitā Pa'anga: Koe peseti 'e 63 ko eni. Ko e fakaikiiki ko eni 'a e kau *consumer* ko ia 'oku ma'u pē ia he *database* ko ē 'a e 'uhila 'a e ngaahi fonua mo e kolo ko ē 'oku 'i ai. Ko e taimi ko ē 'e 'osi ko ē fo'i lau ko eni he mahina ni pea 'oku fa'ahinga ko ē 'oku *below* he *unit* ko ē 'e 100 fa'ahinga ia ko ē 'e *subsidize* 'aki seniti 'e 7 ko ē 'e totongi ia he Pule'anga, pea 'oku 'asi pē ia he taimi ko ē 'oku 'omai ai tohimo'ua, 'oku fika'i ia he seniti 'e 80 'a ia kapau ko e *unit* na'e 50 'e liunga'aki pē 'a e 80 ma'u e *amount* ko ia pea toki to'o leva mei ai 'a e seniti 'e 7 ki he *unit* 'o *less* mei ai pea ko e toenga seniti ia ko ē 'oku ke totongi ko ē he *consumer*. Pea ko e fa'ahinga ko ē 'oku 110, 120 mo e me'a 'e fika hangatonu pē ia 'ikai ha *levy* ia ai 'e totongi he Pule'anga, pea 'oku ou tui 'oku fanongo mai pē 'a e Potungāue 'Uhila te nau toe lava pē 'o fakama'ala'ala mai 'i he'enau polokalama 'i he letiō pē ko e nusipepa pē 'oku kauhala tatau koā 'eku fakamatala mo e me'a ko ē 'oku fakahoko. Ka ko e anga ia 'eku feinga ko ē 'oku fakahoko.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko e kole fakama'ala'ala pē eni muimui atu he me'a 'a Ha'apai 12. Ko ho'o me'a mai ko e ni'ihini pē ia 'oku 'i lalo he *unit* 'e 100 'oku *subsidize* he Pule'anga? Pe ko e *subsidy* ko eni ki he tokotaha kotoa 'oku totongi 'uhila?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e kau *consumers* pē ko e kakai kātoa ko ē 'oku nau totongi 'uhila 'i Tonga ni kapau ko e toko 100 ko e peseti pē 'e 63 ko 'enau faka'aonga'i ko ē 'uhila 'oku si'isi'i ia 'i he *unit* 'e 100 he mahina kotoa pē. 'A ia ko e *subsidy* ko eni fakapatonu pē ia ki he peseti 'e 63 ko ia. 'A ia te u fakalea pē hono fakalea 'e taha. Ko e ngaahi *household* eni pē ko e ngaahi fāmili 'oku 'ikai pē ke lahi 'enau ngāue'aki 'enautolu e 'uhila mo e ngaahi 'uhinga faka'ekonōmika mo e fakasōsiale. Ko e fa'ahinga ko ē 'oku 100, 100 tupu ia 'o lahi 'aupito ai 'oku malava lelei pē 'enautolu 'o totongi 'enau 'uhila, 'oku tuku pē ia ke nau totongi pē 'enautolu mālō Sea.

'Eiki Sea: 'A ia ko e *subsidy* pē ki he ni'ihi 'oku 100 ki lalo? 'O kapau 'oku 'i ai ha'o mo'ua koe 'oku 'i he *unit* 'e 300 'oku 'ikai ke totongi ho 'uluaki 100 'akoe?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai, kei totongi kātoa pē ia 'ekoe, 'uhinga he 'oku ke kau pē koe he,

'Eiki Sea: Ke totongi kātoa pē koe ho unit 'e 300 kakato.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

'Eiki Sea: 'A ia ko e ni'ihi ko ē 'oku 100 ki lalo totongi he Pule'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Faka'uhinga ko ē ki ai 'a e motu'a ni mo e potungāue fa'ahinga eni ia 'oku nau faingamālie pē nautolu he ivi fakapa'anga ke nau totongi. Ko e liliu ko eni ia ko e feinga ke fakapapau'i ko e tokoni ko eni 'oku fakapatonu pē ki he kakai ko ē 'oku nau fiema'u 'aupito mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e taimi fē 'oku kamata ai e tokoni ko eni?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kamata ia he lau ko eni e mahina ni, lau ko eni 'i Siulai.

'Eiki Sea: 'A ia ko e mo'ua hoko?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko ia mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 toe 'i ai ha me'a 'oku tānaki mai?

Mo'ale Finau: Fiemālie pē motu'a ni Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5.

Losaline Ma'asi: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Memipa 'o e Kapineti pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Hou'eiki pehē foki ki hoku kaungā Fakafofonga. Sea fakamolemole ko 'eku 'eke pē 'a'aku eni ki he Minisitā Pa'anga koe'uhí ko e lahitaha he taimi ni 'a e ngaahi ma'u'anga vai ko ē 'a e ngaahi kolo ngaahi tukuikolo ko ē ki 'uta 'oku fakalele'aki ia e 'uhila pea 'oku 'alu pē mo'ua ia 'o a'u

ki he 1 afe tupu he mahina. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he Minisitā Pa'anga ke fai mu'a hano vakai'i ange pē 'e lava 'o fai ha tokoni koe'uhí ko e ngaahi ma'u'anga vai ko ia 'a e ngaahi kolo fa'a taimi lahi 'oku fa'a palopalema pea 'oku 'ikai ke lava ia he ngaahi kolo 'o totongi 'a e ngaahi ma'u'anga vai ko ia he mo'ua 'uhila mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Ko u fiefia pē au hono 'omai 'a e tokanga ko eni 'Eiki Sea. Ko e kamata mai foki 'Eiki Sea ko e lahi 'a e ma'u'anga vai pea mo e ma'u'anga 'uhila ko ē ngaahi 'otumotu na'e fakatefito pē ia mei he tisolo mo e me'a ko ia. 'A ia na'e 'osi fakahoko leva he Pule'anga kapau 'oku manatu'i he Hou'eiki na'a nau toki tali 'a e *Regulation* ko ia fo'i lita 'e 400 ki he 'ū misini 'uhila fakakolo pea 'oku kau pē ai mo e vai fakakolo 'a ia 'oku *waive* e tute pea mei he tisolo.

<007>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Pa'anga : . Taimi ni foki 'oku 'alu ki he *solar* pea mo e 'uhila 'Eiki Sea. 'E fiefia pē Potungāue ia 'Eiki Sea ke fakahū mai ia pea mei he ngaahi komiuniti ke vakai ki ai e Pule'anga ke lava pē fai ha tokoni ki ai 'Eiki Sea. Mālō.

Losaline Ma'asi : Mālō Sea. 'E toki fakahū mai e ngaahi tohi.

'Eiki Sea : Vava'u 14.

Saia Piukala : Sea tapu pea mo e Feitu'úna kae 'umaā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko 'eku ki'i tokoni pē au ki he feme'a'aki ko eni ki he totongi 'uhila. Na'e lele mai e ma'u 'a e motu'a ni na'e 'i ai e me'a ko e *Lifeline Tariff* 'a ia ko e a'u ko ē 'a e 'iuniti ki he 100, pea mo ma'ulalo ko ia ai, 'oku totongi 'e he kau *consumers* ia e sēniti *fix* ia sēniti 'e 70 ki he 'iuniti. Ko e faikehekehe ko ē 'i he 70 mo e totongi ko ē 'oku 'i ai ko ē he taimi ko ia, 'a ia ko eni hangē ko e taimi ni, ko e 73 mo e hiki ko ē 80 'oku fa'a tokoni ai ko ē Pule'anga Sea ki hono totongi, 'a ia ko e *subsidy* ia ko ē 'oku fa'a 'omai mei he Pule'angá, pea 'oku 'osi mahino pē he me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga peseti 'e 63. Tokolahi taha ia 'o kinautolu 'i he fonua, 'ikai ke a'u ia ki he 'iuniti ko ia 'e 100. Ko e ngaahi pisinisi, kapau ko e fokotu'u ko eni 'e he Pule'anga e ngaahi pisinisi ke nau 'oua te nau kau nautolu he *Lifeline Tariff* ko eni sēniti 'e 70 pea 'oku 'i ai e pou pou 'a e motu'a ni ko kinautolu ia 'oku nau lava 'enautolu ia Sea, 'o totongi 'enau 'uhila, ka na'e taumu'a e *tariff Lifeline* ko eni kia kinautolu 'ikai ke lahi 'enau ngaahi me'angāue faka'uhila ke faka'aonga'i 'aki e 'uhila. Pea ko e fakamālō ki he Pule'anga 'i he te u ko eni ke kamata 'i he totongi 'uhila hokó ki he *address* e *issue* ko eni pea mo kinautolu ko ia 'oku 'ikai pē ke a'u 'enau mo'ua 'uhila ki he 'iuniti ko ia 'e 100 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni Sea. Ko e *policy* pē ko ia, 'a ia ko e *Lifeline Policy* pē eni, pē ko e Li pē ko ē ha Maea. Ko hono ki'i ue'i si'i pē ko ē mei ai, 'oku fakapatonu pē eni ia ki he fa'ahinga ko ē 'oku ki'i masivesiva ange. Kapau te u ngāue'aki 'a e fo'i lea ko ia. Fa'ahinga ko ē 'oku faingamālie pē manatu'i ko e ngāue faka'apí pē eni ia. Ko e ngaahi pisinisi ia mo e ngaahi sekitoa ko ia, nau totongi kakato pē nautolu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, Vava'u 14 ko e me'a ia na'e fakama'ala'ala 'anenai, faikehekehe lahi e *Lifeline tariff* ko eni ko e *Lifeline tariff* ia na'e kau e tokotaha kotoa ki ai. Ko eni 'oku fakapatonu pē ki he ni'ihiki ko ia 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā. Tongatapu 4.

Kole Tongatapu 4 ha tokoni ki he hala Popua mo Patangata.

Mateni Tapueluelu: Sea kole fakamolemole atu he fokoutua tu'o 2 hake, ka ko e kole pē eni ia Sea, na'a lava e Pule'anga 'o fakalavelave mai mu'a he tautapa 'oku fai atu mei he hala ongo kolo ko eni 'o Popua mo Patangata ha ki'i taimi 'e lava fakahoko mai ai ha tokanga ki ai. Ko e kongā pē *Lifeline*. *Lifeline* eni ia e halapule'anga 'oku fai atu ai e kolé Sea, pea ko e kole ki he Pule'anga pē 'e lava fai mai ha lave ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Palēmia: 'E Sea,..

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tali 'a e Palemia ki he kole mei Tongatapu 4.

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu mo e.. Ko u tui ko e ngaahi Vāhenga kotoa 'oku fiema'u pē tanu hala, 'a e kole ko ia 'a e Fakafofonga. Tuku mu'a ke toki fai ha talanoa ki ai mo e kau ngāue pea mo e anga ko ia 'o e polokalama tanu hala. Ka 'oku ou manatu'i 'a e taimi ko ia na'e 'ikai ke ke 'i heni ai he tuku ko ē 'a e alea. Na'e 'i ai 'a e kole me'alele 'a e Fika 9 ki he Pule'anga, pea ko u 'ilo'i foki talamai 'oku te'eki ai ha'anau... Ko u 'ilo'i foki ko ho Vāhenga mahalo 'oku tau kau kātoa pē he 'ikai ke loko sai 'etau hala. Ka 'oku ou ongo'i 'oku 4 ho'omou me'alele 'amoutolu, 'i homou ki'i ofisi tokotaha pē. Ka koe'uhi na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga mau'anga pa'anga ia ke tokoni mai ai ki he Fika 9 ke ma'u ai ha me'alele 'a Fika , ki he me'a. Koe'uhi ko e taimi foki ko ē na'e fie 'asi hake ha me'alele fo'ou 'a ha taha ka ko hono faitaa'i, ka ko e 'aho ni tokotaha tokotaha ko ē he 'ofisi me'alele ia 'e 4. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea, ko e fanga ki'i me'alele ko ia ko e kole ia Sea. Mahalo 'oku mea'i pē ia 'e he Feitu'ú na, kole ki he ngaahi ofisi 'Amapasitōa penipeni holo pē 'o ma'u mai e fanga ki'i me'a kau ai mo e fanga ki'i motu'i palau.

<008>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: kau ai moe ki'i motu'i loli e vāhenga 'o e motu'a ni ko e kole pē ia mei he kau 'Amipasitōa ko e mahalo ko e tu'u ia e 'ū vāhenga 'e 17 ko Tongatapu 4 pē 'omai ai e 'ū palau ko ē tokoni mei Siaina 'oku hala 'o a'u ki he 'aho ko eni ko e 'uhinga pē ko e si'i kolekole takai holo 'i tu'a ka ko e kolekole pē Sea ko e halapule'anga pē ia 'oku 'ikai ke lava ha kole ki ai 'oku fai atu ai 'a e tautapa kae mālō mahalo na'a toe ki'i fai ha sio ki ai ko hono vakai'i ha taimi tēpile. Ko e fengāue'aki ia mo e *MOI* na'e kole mai pē ko e Tokonaki ko e taimi pē ia 'oku 'atā ai kapau ko e Tokonaki pē ko e kole pē ia 'e Hou'eiki kapau 'oku pehē pea fakahoko mai ko e 'uhinga he 'oku teuteu mau pē he kāinga e ki'i me'atokoni mo e teuteu ki he kau ngāue he Tokonaki mālō 'aupito Sea ma'u e faingamālie.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu kuo aofaki Fale Alea ‘o Tonga kole ke tau hoko atu ai pē he fatongia he’etau ‘asenita. Kole atu ki he Lipooti ‘A’ahi Faka Fale Alea Tongatapu Fika 10 me’a mai e ‘Eiki Palēmia ko e Fakafofonga ia e Vahe Tongatapu Fika 10, mālō.

Lipooti ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 10.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato kae fakahoko atu ‘a e Lipooti ‘o e ‘A’ahi ‘a e Tongatapu 10.

Ko e ki’i talateu pē ‘oku ‘i ai e kolo ‘e 12 ‘i he vāhenga ko eni fakahahake ko ē ‘o Tongatapu pea ‘oku kau ki ai ‘a Niutoua, Afā, Kolonga, Manuka, Navutoka, Talafo’ou, Makaunga, Nukuleka, Hoi, Talasiu, Lapaha pea mo e ki’i motu ko ē ko ‘Eueiki.

‘I he ngaahi kolo ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi mātanga ‘iloa ai ‘i he takimamata ‘o hangē ko e Ha’amonga ‘a Maui, Paepae ‘o Tele’a mo e ‘Otu Langi. ‘Oku ‘i ai foki mo e feitu’u tala tukufakaholo hangē ko ‘Eueiki ‘i he talanoa ko ē ‘o Kava mo e Kilia mei Fa’imata.

Ko e ma’u’anga mo’ui ‘a e kāinga ‘o e vāhenga ni ko e toutai, ngoue, lālanga, koka’anga pea mo e ngāue fakapule’anga mo e ngāue taautaha. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi tokoni mei he ngaahi Pule’anga ‘oku fakaivia, fakaivia ‘aki e ngaahi polokalama langa fakalalakaka ‘i he ngaahi kolo taautaha.

Ko e faingata’a fakamāmani lahi ko ē ko e Kōviti-19 pea ‘oku ne uesia ‘aupito ‘a e ngaahi langa fakalalakaka ‘a e vāhenga, tu’unga ‘o e ma’u’anga mo’ui ‘a e kakaí pea mo e ngaahi polokalama fakafāmili mo e fakafo’ituitui pē.

‘I he lipooti ni ‘oku hā ai ‘a e ola ‘o e ‘a’ahi ‘a e Fale Alea na’e fai he ta’u ni 2021 ‘o, ‘i he ‘aho 22 ‘o ‘Epeleli ki he ‘aho 7 ‘o Mē. ‘I ai foki mo e, ‘asi ai e taumu’a ko ia ‘o e ‘a’ahí ko e fiema’u fakalukufua ‘a e ngaahi vāhenga mo e fiema’u vivili ‘a e ngaahi koló mo e anga ko ia ‘o e vahevahe ‘o ‘enau pa’anga faka-Fale Alea pea ‘oku ‘i ai foki mo e peesi fakalahi ‘a ia ‘oku hā ai ‘a e Polokalama ‘Aahí pea hingoa ‘o e kau Sekelitali ‘o e ‘A’ahi pea mo e hingoa ‘o e kau ‘Ofisakoló mo e Vāhenga ko ē ‘o Tongatapu 10.

Pea ko e Polokalama ‘A’ahi na’e kau ki ai e Sekelitali Lahi ‘o e ongo Sekelitali Pule ko ia ‘a e Kapineti mo e ‘Ofisa mei he Fale Alea pea mo e kau ‘Ofisa mei he ‘Ofisi ‘o e Palēmia ‘a ia ko e timi ia na’a nau tokoni ki hono, ki he ‘asenita pea mo e fai ko ia ‘a e ‘a’ahí.

Me’a na’e fai ki ai e tokanga ko ia ‘a e ‘a’ahí ko e fiema’u pē ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e ngaahi, ‘a e ngaahi koló ‘i ai foki e ngaahi fiema’u vivili na’e ‘osi ma’u pē ia mei he ‘a’ahi ko ia he ta’u kuo ‘osi ka ko e vakai pē ko e angafēfē ‘ene fakalalakaka mai ‘o a’u mai ki he ta’u ni. Ko e ki’i fakalukufua eni fakalukufua eni ‘o e ngaahi me’a ko ē mei he ta’u kuo’osí.

<009>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Palēmia: Ko e ngāue ki he halapule’angá mahino ‘aupito e fiema’u ia ki he halapule’angá pea kau ai mo e hala fakakavakava ko eni ki fakama’u, fiema’u ke kolosi ko ē pea mei, pea mei Pātangata ki Nukuleka pea mo Makaunga, Talafo’ou. Ko e tanu ko ē halapule’angá mo e tanu ‘a e hala holá pea mo e polokalama valitā.

Ko hono ua ko e fiema'u e, 'a e fakamaama ki he, 'o e koló. Ko e maama hala mo e maama sola. Ko e fiema'u tangikē vai na'e pau mo ia. Ko e langa fale afā, vakai'i e tokoni 'a e Pule'angá ki he langa fale afā 'i he ongo, 'i he afā ko ē ko *Gita* mo Hālotí. Langa 'o e fale lālanga mo e koka'angá ngaahi fiema'u 'a e kakai fefiné. 'Oku 'i ai mo e fale peki 'oku, ki he kaingá 'oku tu'u ia 'i Lapaha ke tokanga ki ai 'a e, 'a e, na'e tokanga ki ai 'a e ngaahi koló. Na'e 'i ai e tokanga ki he akó pea mo e tokanga foki ki he *KOVITI* ke hanga he kakai 'o nau tokanga ki he tauhi ko ia mei he ngaahi tu'utu'uni atu 'a e, 'a e Potungāue Mo'uí pea mo e fōsoa. Fōsoa ko ia 'i he Vahe Hahaké, na'e fai e tokanga ki ai. Me'a fakapolitikalé na'e 'ikai ke fai ha lau ki ai tuku pe ia ki he toki fai atu e 'a'ahi ko eni teuteu filí.

Ngaahi fiema'u mei 'Eueiki

Pea ko e ngaahi fiema'u eni ko ē na'e toki, na'e fakahoko mai ko ē 'i he, 'i he taimi ko ení. 'A ia 'oku meimei ke 'alu pē ki he, ki he ngaahi me'a ko ia he ta'u kuo'osí he'ene te'eki ai ko ē ke ke kakato hono ma'ú. Tau pehē pē tau kamata mei 'Eueiki. Na'e fiema'u ke fakalelei'i 'a e hū'anga ko ē ki loto 'i he taulangá. Fiema'u ia, fiema'u fuoloa pe eni ke, ke lava ha feinga'i ke, ke loloto ange 'a e fo'i hū'anga ko ē ki he taulangá. Fiema'u mo e maama sola ke ki'i maama ange ki'i koló. Na'a nau fiema'u ha palau ... palau tukukehe kapau 'e tokoni ki he'enu ngāué ka ko hono toho ko ē honau fanga ki'i vaká ki 'utá. He koe'uhí 'oku, kuo 'ikai ke kei 'i ai ha kakai he kolo ni he ki'i motú pea 'oku fai ko ē akó pea 'oku, kapau ko e toho ha ki'i vaka ki 'uta 'e tuku mai e lautohí ka nau omai 'o tokoni ke toho atu e vaká ki 'uta. Nau pehē kapau 'e ma'u ha ki'i palau, 'ikai ke ngata 'i he ngoué fai 'e ia e fo'i fatongia ko iá.

Ngaahi fiema'u mei Niutoua

Ko Niutōua na'e fiema'u 'a e tu'unga tangikē ke fakalelei'i, ko e kole ki he tokoni e Pule'angá ki he fānau akó. Na'e 'uhinga eni ki he kau fānau ko ē 'i Fisí na'e 'i ai e mātu'a ai 'oku 'i ai 'enu fanga ki'i fānau 'i Fisi, nau ki'i tokanga pē ki he me'a ko eni e KOVITI. Pea na'e 'osi fakahoko pē ki he 'Eiki Minisitā Akó pea na'e fai, na'e kau ia he ngaahi tokoní. Ko e fanga ki'i mātu'a foki eni *private* pē 'enu fānau 'oku nau, 'oku 'i ai pē 'enu ki'i kongá ai.

Ko e fale lālanga fakakoló 'oku nau tokanga ki ai. Ko e maama halá mo e maama solá. Ko e fakatafe, tokanga ki he fakatafe lelei e tanu halá. 'Oku 'i ai e ngaahi fo'i kongá 'oku tahifo 'i he, 'i Niutōua pea ko e faka'amú ke, na'a lava ke 'ai fakalelei e fo'i tafa'aki ko iá ke 'oua toe hanga 'e he vaí 'o toe kai pē 'a e, taimi foki ko ení 'oku lahi pē 'uhá 'oku ne toe kai e tanu halá.

Ngaahi fiema'u mei Afā

Ko Afā na'a nau fiema'u ha *trailer* ke tokoni ke toho honau vaká. Na'a nau fiema'u e fale fakakolo. Kei hala 'a Afā he fale fakakolo ko e ngaahi fale pē 'o e siasi, ngaahi siasi na'e fa'a fai ki ai e fakatahá. Pe lava ke, 'oku 'i ai e ki'i kongá fo'ou 'oku nau fiema'u ke, na'a lava 'o taki ki ai e 'uhilá na'e toki tofi. Ko e kole ke 'i ai ha, ke 'i ai ha 'ā 'o e 'api lautohí pea mo e kole pē maama solá lautohi pule'angá 'ai mo ha misini kosi ke kosi 'aki 'a 'apiako. Mo e fiema'u e tu'u'anga tangikē ki he'enu misini vaí.

<002>

Taimi: 1435-1440

Ngaahi fiema'u mei Kolonga

'Eiki Palēmia: Ko e Kolonga ko e kole ha misini vai fo'ou. Ko e pasi akó ke tokoni ki he fiema'u ke fai ha tokoni ki he'ene ngaahi maumau hangē ko e va'e mo e me'a ko ia, he fo'i maama hala ke ne tokoni ki he ngaahi feitu'u ko ia 'oku fiema'u ke fakamaama, ko e kole ki he kiliniki ko ia 'o e me'a, 'o e Potungāue Mo'ui na'e kole ke 'i ai ha tokanga ki ai ke toe ki'i fakalahi ke lava 'o hū lelei 'a e kakai ki loto. Ko e *foreshore* 'e lava tokoni ki ai ke malu'i e kolo, ko e fale tokoni afā, na'e lahi e fanga ki'i matu'a na'a nau tu'u hake 'o kole ke lava 'o fai ha tokoni kia kitnautolu he fanga ki'i fale. Pea na'e kole mo e palau.

Ngaahi fiema'u mei Manuka

Ko Manuka ko e *foreshore*, 'e lava ke malu'i e fanga pea mo hono toho ko ē hono 'ū ngaahi vaka, na'e kau ai pē mo e maama sola, misini vai ki he kolo, ngaahi tangikē vai 'a e kāinga ko ia 'oku 'i he, 'a ia ko e kole pē ki he vai ke 'oange ha'anau tangikē vai ngaahi 'api, pea mo e na'e 'i ai e ki'i fo'i, 'oku 'i ai e fo'i kongā ai he ano ko ē he ko e ki'i kolo foki 'oku meimei ano pē, ko e ki'i nofo mai pē ki hala ka 'oku ano 'amui ia, ko e fo'i ano lahi ia, pea ko 'enau pehē na'a lava ke tofi pea lava ke ma'u ai ha'anau fakalahi atu ki ai 'a e ki'i kolo ke nau takitaha tanu.

Ngaahi fiema'u mei Navutoka

Navutoka ko e misini kosi ki he kosi 'aki 'a e kolo, ko e fale tokoni afā na'a nau tokanga ki ai, kau foki ki'i kolo ko eni he'ene uesia lahi he taimi ko ē na'e tō ai e matangi ko Kita, pea tō atu ia kapau 'e 'i ai ha ki'i *speed hump* 'i he ngaahi fo'i hala ko ē 'oku ō 'ai, tautefito ki he hala hola ke ki'i holoholo hifo e lele 'a e me'alele. Ko ha misini 'aisi poloka ke faka, ki he'enau toutai. Pea mo e toho'anga vaka ko ē ki he *foreshore*.

Ngaahi fiema'u mei Talafo'ou

Ko Talafo'ou ko e kole atu pē ke lava 'a e halafakakavakava ko ē ke tokoni ki he fefononga'aki 'i he vāhenga, ko 'enau faka'amu ke toe 'ai ke mahino ange anga ko ia 'o e tufotufa 'o e pa'anga vāhenga, mo e lava ke, mo ha ki'i vaka ke tokoni ki he *SMA* ki hono tauhi, pea mo ha palau.

Ngaahi fiema'u mei Makaunga

Makaunga, ko e, nau tokanga ki ha ki'i kau faiako he lautohi, ko e lautohi ko ē 'a Talafo'ou 'oku tu'u foki ia 'i Makaunga, pea tau pehē 'oku nau fu'u tokolahi ka 'oku tokosi'i e kau faiako, 'i ai pē foki e ki'i *High School* ia 'oku tu'u ia 'i Talafo'ou kae tu'u e ki'i lautohi 'i Makaunga. Pea ko 'enau pehē 'oku, na'e 'osi fakahoko pē ki he 'Eiki Minisitā Ako 'oku nau tokanga pē ki ai ki he anga 'enau polokalama ki ai. Ko e tuku'anga, nau tokanga pē ki he anga e valitā, te nau kole pē te nau totongi pē he 'oku 'i ai e fo'i hala ia 'e ua hala vaha'a tofi'a lele ai ki Matangi...mo ia, te nau hanga pē 'enautolu 'o valitā ke kau ia 'i he valitā ko 'eni tukukehe pē 'a kolo. Pea mo e tokoni afā ko ē 'a e Pule'anga na'a nau fiema'u.

Ngaahi fiema'u mei Nukuleka

Nukuleka, 'oange ha ki'i fale tokoni afā ki he 'apiako lautohi nofo ai 'a e Puleako pea 'oku 'i ai mo e maama sola 'oku nau kole ki ai pea mo e *foreshore* 'oku nau fiema'u he na'e maumau

lahi ‘aupito ‘a Nukuleka ia ‘i he afā ko eni ko Haloti. Ko e holo fakakolo ke lava ke fakalelei’i ke ‘i ai ha *toilet* mo ha *kitchen* na’a hoko ha faingatāmaki, pea mo e tangikē vai ‘e taha ki he misini vai.

Ngaahi fiema’u mei Hoi

Ko Hoi ko e fale tokoni afā ki he kau uitou ‘a ia ‘oku nau tokanga pē ki he fanga ki’i fale tokoni afā, ko e fale fakakolo kei hala ‘a Hoi he fale fakakolo, fai pē ‘i he holo Uesiliana ‘a e ngaahi fakataha ‘i ai mo e maama sola ‘oku fiema’u, pea mo e tokanga ki he fale nofo’anga ‘o e kau faiako, faiako ‘a e Siasi. Pea mo e tokoni ki he Polisi Fakakolo.

Ngaahi fiema’u mei Talasiu

Talasiu, ko e fiema’u tangikē vai ke lava ‘o tokoni ki he holo ‘o e kolo, pea na’e ‘osi ma’u ia ‘o ‘oange ki ai, ko e tokoni ki he afā, fale tokoni afā mo e misini kosi, misini tutu’u ‘akau pea mo e pālou ke tokoni ki he ngāue ‘a e finemātu’a...

<005>

Taimi: 1440-1445

Ngaahi fiema’u mei Lapaha

‘Eiki Palēmia: ...Ko Lapaha ke ai ha palepale fakamāketi he ve’ehala he fo’i toumu’a ko ia ‘i Lapaha ofi atu ki he ‘api Katolika pea mo e misini ke momosi ke lava mahoa’a pea mei he’etau ngaahi ngoue ko eni ki heni ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ‘ave ko ē ki muli, pea tanu hala pea mo e valitā pea mo e feinga pē ke fai mo ‘osi ‘emau fale *pack* hono ngaahi.

Ko e toenga ‘o e lipooti ko e fanga ki’i tā pē ia ki he anga e ‘a’ahi ko ē ki he feitu’u kotoa, ko e kongā ko ē kimui ‘oku ‘asi ai ‘a e vahevahe ko ia ‘o e silini ko ia ‘a e vāhenga ki he kolo ko ia ‘e 14 na’e to’o pē silini ke fai’aki e ngāue fakalukufua ‘a ia na’e fe’unga ia mo e 3 mano 2 mei he 2 kilu 5 mano toe leva ‘a e 218, 2 kilu 1 mano 8 afe pea taki 1 mano 4 afe leva ‘a e kolo ‘e 12 fe’unga ia mo e 1 kilu 6 mano 8 afe to’o ia mei he 2 kilu 1 mano 8 afe pea toe leva ‘a e 5 mano pea vahe fakafo’i’ulu leva ia he fo’i kolo lalahi ‘e tolu ko ē ‘a e kolo. ‘A ia ko Lapaha, Navutoka, Kolonga ‘e 4 mo Niutoua, he ko e me’a ia ‘oku ki’i lahi ai ‘a e vahe ia ‘a e kautama ko ia, kae toenga ‘oku nau tatau pē pa’anga tokoni ko ē ki he polisi fakakolo ‘oku vahevahe tatau kātoa pē tukukehe ‘a Lapaha ko ia na’e ‘uluaki ki’i lahi mei he fo’i 4 mano.

Mahalo ko e kakato pē ia e lipooti Sea fakamālō atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia lipooti maama lelei ‘aupito e lipooti pea nounou pea mahino me’a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato fai atu ha ki’i fakalavelave ki he ki’i lipooti mahu’inga ko eni hotau kāinga ‘i Tongatapu 10 mo fakamālō ki he Fakafofonga ka ko e ‘Eiki Palēmia ‘i he fakahoko mai ‘a e lipooti ko eni. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ke kau heni ha me’a fakapolitikale ko e ngaahi tokanga pē ki he ngaahi fiema’u vivili faka’ekonomika mahalo mo e fakasosiale ‘oku ne tuku ‘a e me’a fakapolitikale ki he taimi kemipeini mo ha taimi kehe.

Poupou ke fai ha ngaue ki he palopalema 'o e fōsoa ne 'ohake 'i Manuka mo Nukuleka.

'Oku 'i ai e pōini ia heni Sea 'oku ou loto ke fai ha poupou ki ai 'oku hā ia 'i he peesi, 'ikai ke fakapeesi Sea, ka ko e ngaahi fiema'u 'oku 'asi mei Manuka, 'oku 'asi 'i Nukuleka, mei he lave fakalukufua 'a e Palēmia ko e me'a eni fekau'aki pea mo e fōsoa, mālie 'aupito Sea e anga 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kolo ko 'e ne ha'u pē ko ē ki he matātahi 'o 'alu hake ki lotofonua mo 'ene mafuli 'a'ana e tokanga ki he maama mo e fōsoa 'alu ki he maketi anga e kehekehe 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'a e kāinga, ka 'oku ou fie poupou atu au Sea ki he fōsoa ko hono 'uhinga ko e kāinga ko ē 'oku nofo 'i he matātahi.

'Oku ou tui mahalo ko e taha eni ia he palopalema 'oku lava pē ke tau pehē 'oku tau ki'i hangahanganoa mei ai ka 'oku 'unu māmālie mai pē 'a e 'auhia 'a e ngaahi matātahi 'e ni'ihī mo e kau'āfonua mo 'e ne 'unu'uni mai ki loto toe tākaki atu ia Sea ko 'etau hanga 'o ngāue'aki 'a e 'one'one ki he'etau ngaahi ouau fakafonua tautefito ki he ngaahi me'a faka'eiki pea 'oku 'alu pē taimi mo e 'auhia ai 'a e fonua. Oku ou tui pē mahalo ka liunga'aki 'a e peisi 'oku tau lele ai he taimi ni ha fo'i ta'u 'e 20 'ilonga 'ilonga 'uni mai, 'asinga ai ko e pēteni 'o māmāni he 'aho ni 'oku hikihiki pē levolo ia e tahi he taimi ni. Ko 'etau toe tata 'etautolu e 'one'one 'oku linga ua ai e vave e 'alu 'a e palopalema pea 'oku ou poupou lahi 'aupito 'aupito ki he fokotu'u 'oku fai mai kau ki he fōsoa mei he kāinga 'i Manuka pea mo Nukuleka he ko e 'uhinga 'oku fa'a tonu ki he motu'a ni Sea 'o mamata tonu ...tautefito ki he 'osi ko ē 'a e afā koe faka'ofa e faka'ofa...

<007>

Taimi: 1445-1450

Mateni Tapueluelu: ...'a e uesia 'oku hoko ki he kāinga ko eni, ko hono 'uhingá pē ko e 'ikai ke 'i ai ha paletu'a 'o e fōsoa. Ko u tui ko e ngaahi feitu'u ko eni 'osi totonu ia ke fōsoa'i 'e kau ia he ngaahi fu'u fiema'u vivili.

Ko u manatu ki he ta'u mahalo ko e 2000 pē ia 'Eiki Sea ko u lele atu ki he Lausi'i, 'o fai 'a e ki'i faitā mei ai ko e 'uhinga ko e lāunga pē eni ko e 'uhinga ko e lāunga pē eni ko e hake ko ē 'a e tahi, ko e kole ha fōsoa. 'Oku ou fakafuofua mahalo ko u tu'u mita 'e 80 'i tahi ko e tahi ia 'oku ou tu'u ai, 'oku ha'u 'a e kau tangata'eiki 'o fakahoko mai kiate au. 'E tamasi'i, ko e me'a ko ena konga tahi 'oku ke tu'u ai, pea ne 'omi leva e la'ita. Ko e konga ia ko ē taimi ko ē na'a mau ngoue meleni mautolu heni. 'Osi tahi ia, hau pē ha'u pē 'o a'u mai ia ki he ngaahi fale hūfanga he fakatapu, nofo pē ni'ihī ia 'i loto taumata'u mai kitu'a he hu'a 'a e tahi. Pea 'oku ou kau au 'i he poupou Sea 'i he kole 'a e kāinga ke 'ai ko eni 'a e fōsoa, pea kau ki ai mo e maama *solar* he 'oku ai 'a e feitu'u ia 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a e ngaahi pou 'uhila. Pehē 'a e ki'i poupou ki he ngaahi fiema'u vivili pehē 'oku 'omai Sea mei he kāinga ko eni 'o e 'Eiki Palēmia 'i Tongatapu 10, mo e fakamālō atu 'i he Lipooti.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Tongatapu 4 e poupou, mo'oni 'aupito 'a e tokoni mo e poupou ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia, fiema'u e fōsoa. Kae hiki hifo eni ki he Minisitā e *MEIDECC* ko e taha eni e ki'i fo'i matangi 'e taha. Hā e 'uhinga e toe 'ai 'e fōsoa ka ko e 'Utuangiāngi ē. Ko e 'utu 'a e ngaahi feitu'u ko eni 'oku fōsoa mei Manavanga, ko e ki'i 'utu, 'Utuangiāngi ia. Kiate au mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu Fika 4 mahu'inga 'aupito e fōsoa 'oku ou fa'a lele atu, fiema'u 'aupito tautautefito ki Nukuleka mo me'a. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki Fale Alea. Ko e lolotonga e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'oku *send* mai e 'u tā mei Kolonga fekau'aki mo e fōsoa. Mahalo na'e fanongo mai pē tokotaha ko eni ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'ene Lipooti mo Tongatapu 4. Ko e talamai ko e kamata mai 'a e fōsoa ko e ngaahi fanga fu'u maka fōlalahi. Pea 'oku ala matu'ua pē ia 'a e peau mo e ha'u 'a natula. Talamai ko e fōsoa he taimi ni 'oku langa'aki ia 'a e fanga fo'i maka fuo iiki pehē pea 'oku faingofua hono 'auhia. Mahu'inga 'aupito e fōsoa, pea 'oku toe mahu'inga pē ke ngaahi lelei. Ko e ki'i tokanga mai pē eni ia 'a e kaume'a 'oku nau sio hangē 'oku ngali vaivai e 'asi 'a e langa he taimi ni. Ko 'ene fakalea hangē ko ē 'oku ki'i ngali fakatamulu.

Pea mo e me'a 'e taha, 'oku toe fakahoko mai, 'oku 'i ai 'a e 'u tata 'one'one ia hangē ha 'ave 'o fakatau, pea ko e fehu'ia mai pē pe 'oku 'ave ki fē 'a e ngaahi fu'u tata 'one'one ko ia, hangē pē 'oku faifai pē ki'i ngāue he tuliki ko ia, kae lelelele pē 'u tata 'one'one ia 'e Sea. Ko 'eku 'ai atu pē 'e au ke me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ko e me'a eni 'oku *send* mai e 'u tā, 'oku ai pē 'u tā heni 'e lava pē 'oatu ke me'a ki ai e Falé ni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 1. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea. Kole ange pē ki he Fakafofonga na'e toki 'alu ange foki ki Tongatapu 10 he pō 'o fai 'ene fakamaama ai. Pea mahalo ko e taha pē ena 'ene kau tama 'oku me'a, 'oku ne 'osi, kai ke fie 'eke mai ia pē 'oku fēfē hono fokotu'u ko ia, hono teke'i ko ē 'a e 'akau pea me'a ai hangē 'oku fokotu'u pē ngaahi tefito'i 'akau. Ka 'oku 'ikai ke fai ha tata 'one'one, he 'oku 'ikai ke ma'u ha me'i 'one'one ia ai. Ko e me'a ko ē 'oku tonu pē ki he tokotaha ko eni ko u 'ofa pē ki he tokotaha ko eni 'oku fai mai e fehu'i, ka ko e anga ko ē 'eku ongo'i ko ē ki he fehu'i, ko e, 'oku 'ikai ke loto fietokoni, ki he ngāue 'oku fai, ka 'oku loto fakaanga mo me'a. Ko e fo'i tanu ko ē na'e 'osi lava, ko e tanu ia 'a e *World Bank* pea na'e pa'anga lahi ia. Ka koe'uhi ko e tu'u ko ia he taimi ni ka 'ikai ke tau fai ha me'a, 'o tau kei tali pē ki muli, ko e tō pē 'a e fo'i matangi ko eni 'i Ma'asi ta'ufō'ou 'oku nofo ia 'i lotohala, 'a e kātoa e fo'i matātahi ia ko ia...

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Palēmia: ...pea fai e feinga he talanoa 'o pehē he kau tangata tau ngāue'aki 'a e maka pē 'oku ma'ú ka 'oku tau foki ki he ngaahi 'ai ko ia 'o e ngaahi fōsoa ko ē kimu'a na'e ko e fōsoa ko ē he taimi ni 'a ē ko ena 'oku tu'u ko eni 'i Navutoka fokotu'u pē maka ia 'oku 'ikai ke sima ia. 'ikai ke sima ia ko e 'uhinga 'oku lava ai pē maka fōlalahi, maka fōiiki 'o 'ai he 'oku sima 'o sima'i ke ne hanga 'o puke me'a pea 'ukamea. Ko ē ia ko e fo'i fokotu'utu'u pē maka hiki mai pē 'e he fu'u'a e ngaahi fu'u mīsini 'o tuku ko ē 'oku ala tangata pē 'o fua pē pea 'ai pē pea mo e ki'i mīsini popiketi ka 'oku, 'o 'ai 'aki e maka pea ko e maka pē ko ē 'oku fōlalahi.

Siaosi Pohiva: Sea kou ki'i fakamolemole pē 'Eiki Palēmia kau ki'i fehu'i ange pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Ko e hā e *standard* e fa'ahinga ngāue ko eni 'oku fai e talanoa ko e la'i tā ko eni kou sio ai 'e 'Eiki Palēmia ka ha'u ha afā ha ki'i matangi si'isi'i ko e 'osi 'osi ia e ki'i fōsoa ko ena 'oku ke fakamatala ki ai 'oku ou tui 'oku ngali fakamole ange ia kapau na'e tuku ke 'ai fakalelei. 'Oku ou ma'u 'a e 'ū la'i tā 'oku toki send mai ka au he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai Palēmia.

Siaosi Pohiva: Ke me’a ki ai e Hou’eiki, mālō.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i la'i tā ena 'oku ke sio ai ka kou 'osi sio pē mo au sio ... hoku mata 'oku te'eki ke u 'ilo au mahalo pē na'a ke 'ave ki ai pē 'ikai ka ko e ki'i la'i tā ena ia 'oku ke sio ai. Pea ko 'eku tui 'a'aku ia 'e fefeka e ki'i me'a ia pea 'oku 'i ai pea mo e 'enisia ai na'e 'osi fai pē ngāue pea ko e taimi 'o fakatatau pea mo e seniti ko ia 'oku 'ai 'aki ki ai ka te ne lava 'e ia 'o malu'i ha me'a ne lava 'e ia 'o, 'e tukukehe kapau 'e ō atu kae toki li hake 'a e afā ia 'o toe lahi ange 'e 'ikai pē ke, 'e tatau ai pē ia ha fu'u holisi malu 'e movete pē ia. Ka kuo pau ke tau fai 'e tautolu 'a e fo'i fatongia ko eni 'o lele ke ne hanga 'e ia 'o malu'i pea na'e 'osi fai 'a e ngāue ki ai 'a e kau 'enisia. Ko 'ene tu'u ko ena na'e 'osi fai 'a e me'a ki ai 'a e kau 'enisia pea na'e 'osi paasi mei he Kapineti pea *material pē* 'a e, ke ma'ama'a *material pē MOI* kae fili pē 'a e kau leipa ke nau fai e ngāue. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō pea mālō e ngāue. Me'a mai Tongatapu Fika 4 pea hoko mai 'Eiki Minisitā 'o e Fakalotofonua.

Mateni Tapueluelu: Ko e ki'i poupuu atu pē Sea 'oku mo'oni foki 'a e me'a ko ena 'a Tongatapu I ko 'etau faka'amu foki ka 'ai ha ngāue pea 'ai ke *quality* ke tonu ke tu'u e, ka 'oku 'i ai e ki'i fakapulipuli ia 'i he me'a mo'oni mo e 'ataakai totonu ko ē 'oku hoko. 'Oku faka'amu ke taha ai 'etau mahino. 'Uluaki 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha pa'anga ia he taimi ni ke fai 'aki e, ko e tokoni ko ē na'e 'ai mai he fōsoa kimu'a he ... na'e tataha mai ia 'o ngata. Ko e fo'i toenga mai ko ē 'oku 'auhia 'oku 'i ai e feitu'u ia Sea mahalo 'oku mita pē ia 'e ua mei he halapule'anga ko 'ete tō ko ē ki lalo ki he 'one'one ko hono mai 'e ia 'e he tahí hūfanga he fakatapú 'i he taimi hakohako pē ia 'ikai ke fiema'u ia ke afā hakohako pē ia. Pea kuo tala he 'asi ko ē aka e ngaahi 'ū 'akaú 'a e uesia kovi 'o e tali fuoloa. Pea nau kau au he poupuu Sea ko e hā koā e me'a kuo ma'u 'e 'aonga ia ke fai hano 'aofi he taimi ni 'a ia kapau te tau tali tautolu ia ki he tokoni ko ē 'e pēseti 'e 100 ai e *quality* 'e ha'u pē ha ki'i hakohako nōmolo pē ia 'o to'oto'o, ko e me'a ko ē 'oku tu'u lavea ngofua ai he taimi ni Sea ko e halapule'anga. Kuo valitā lelei foki kuo 'unu mai pē 'unu mai pē matātahi ia ke a'u ki he halapule'anga. Pea ko e tokanga ia mahalo ka fai 'o pehē ko e ngata'anga ia hotau ivi he taimi ni mahalo na'a lelei ange ia Sea 'i ha'atau tali fuoloa. Ko e faka'amu ia tau faka'amu ke ma'u ange mai ha pa'anga ko ē 'oku lahi ke tataha pē ko ē ki he *quality* lelei taha. Kapau na'e 'i ai ha pa'anga lahi pehē kou tui fakapapau 'i hoku loto 'e 'ai ia he Palēmia ko hono kāinga. Ko 'ene faka'ilonga eni ko ē 'oku 'osi 'aupito ko e mālō pē ko e hā pē 'oku ma'u ko ē he taimi ni ke hoko ko ha ki'i paletu'a tataitaha 'o e afā ia ka 'oku 'i ai e hakohako ia meimei he taimi to'u afā kotoa, ki'i hakohako ko ia 'e Hou'eiki 'oku 'osi fe'unga pē ia ke ne hanga 'e ia 'o 'au'aufoe 'a e tahí pae ko e 'one'one 'e 'unu mai pē 'e a'u ki he halapule'anga ko e tokanga eni ia ke malu e halapule'anga. Ko ia ai Sea ko e faka'amu ia ki ha taimi he kaha'u pea toki 'ai ke pēseti 'e 100 kae lolotonga ni 'oku 'i ai pē fakahounga'i 'a e feinga 'oku fai.

Sea Komiti Kakato: Ko ia fai ha ngāue mo'oni fa'a lele atu au ai 'oku 'ilonga 'aupito e fanga ki'i maumau he fanga ki'i havilivilí. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato...

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... Sea ko e fokoutua e motu’á ni ‘o fanongo pē pea mahino kiate au ‘oku fai e ngāué, fakahoko ‘a e ngāue ko ení ‘i hahake. Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ko ‘etau nofo ‘i Falé ni ‘o talanoa’i e ‘ū tā pē ‘oku seni mei he feitu’u ke ‘omai pea makatu’unga ai. Sea ko au mo ‘eku tui ‘e toe ‘asili e lōloa ange ‘etau ngāué ai. ‘Oku tau feinga ke fei mo tau fakalalakala atu kae ‘alu he ko e lipootí ko eni ‘oku kei toe e ngaahi lipooti. Sea mālō ia kapau ‘oku fai ha ngāue. Ko e ngāue kapau ko e maka lalahi pe ko e maka iikí ka ‘oku ‘i ai e makatu’unga ‘oku fai ‘aki e ngāué ko u tui au ko e koloá ia. Ko u tui ‘oku ‘ikai ai ha ngāue ‘e fai fakatamulu ‘oku ‘osi ‘ai e me’a kotoa pē ‘ai mo e kau ‘enisia mo e ‘atiteki ke nau fakahoko e ngāue ko ení. Ka ko ‘etau hanga ko ē ‘o vavanga’i ha fa’ahinga ngāue pehē ‘oku ‘ikai ke fe’unga pea mo ‘etau fakakaukau pē ‘atautolu ‘i he’etau loto ‘ikai ke tau loto lelei ki ai pea ‘oku tau tala ai pē ‘etautolu ‘oku ‘ikai sai. Fanga ki’i maka iikí ‘ai pē maka lalahi.

Siaosi Pohiva: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakatonutonu ka ko u lave’i ‘oku mahino pē ...

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Feitu’una Sea, ‘oku ‘ikai ke fai ha ta’eloto ke hangē ko e me’a ‘a e Minisitā. ‘Oku ‘ikai ke fai ha ta’eloto ia ki he ngāué. ‘Oku tau faka’amú ke malu’i ka ‘oku mahu’inga ke tau fakapotopoto’i e senití ke ‘oua ‘e maumau’i noa’ia. ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ‘e ta’eloto. Sea faka’amú au ke ngaahi e fōsoa e feitu’u ko iá mo e faka’ofa hangē ko e me’a na’e fai ki ai e fakamalangá na’a a’u mai ki he halá mo e ngaahi ‘api e kakaí. Ko e me’a ia ‘oku tau faka’amú ki ai kae ‘ai lelei he ‘oku mole ai e pa’anga ‘a e kakai fonuá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko e hangē ko e me’a na’a ke me’a ko e lōloa pē ‘etau pālōti ‘atautolu ko homou toe me’a, me’a.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mei ‘osi ia Sea kae ki’i faka’osi atu.

Sea Komiti Kakato: Hangē ko e lea ‘a e motu’a mei Manuká ko ‘ene mahino pē ko u mohe au. Ko e me’a ia ‘oku talitali ki ai Seá. Me’a mai faka’osi mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea kae faka’osi atu ai pē Sea. Sea tuku pē mu’a ke fakahoko e ngāue ‘a e Pule’angá he ko u tui ko e fai pē ki he lelei taha. Pea ko u tui ko ‘ene lava lelei e ngāue ko iá pea tau fiefia kotoa ai ka tau loto ki ai. Ko e lea ko ē na’e fai ko ē ‘e Sīsū ko ē ki he’ene kau akó, fakafoki mai homou lotó. Ko ‘ene lava ia. Ko ‘etau loto pē ki ai ko ‘ene lava ia e fōsoa ko iá. Sea fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ha’apai.

Mo’ale Finau: Ki’i miniti pē ‘e l Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘oua ‘ai e miniti ‘e l ‘ai ke lava lelei.

Mo'ale Finau: Mālō. Sea 'oku natula kehe 'eku fakahoha'a 'oku miniti pē 'e 1. Ko u nofo 'o fanongo 'i he lipooti 'a e 'Eiki Palēmiá 'Eiki Sea 'oku fehalaaki mo e me'a na'a ku fakakaukau ki aí. Nau fakakaukau au kuo maau e vāhengá he anga ko ē māliuliu e ngaahi talanoa, ha'u foki he niusí kuo tanu e hala, kuo tangikē koe'uhí ko e ngaahi faingamālie 'o e nofo ko ē 'o e ngāué. Sea fakamālō atu Palēmia. Toki mahino heni 'oku tatau pe ia mo e ngaahi vāhenga kehe Sea tukukehe kapau 'oku 'i ai ha ki'i loi 'Eiki Sea. He 'oku 'i ai pē taimi 'e ni'ihi foki 'e Sea te maau pē kita kae 'omai kita ha fo'i lipooti kehe. Ko ia ko u fie fehu'i pē ki he Palēmiá, Palēmia ko e mo'oni eni ho'o lipootí 'o kehe ia mei he me'a 'oku ou fanongo aí? Tanu ho hala lau kilu, 'oku 'asi mai ko ení 'oku kei lahi pē 'a e fiema'ú ia. Palēmia fehu'í 'oku 1 pē. Ko e mo'oni eni ho'o lipootí pe 'ikai ko e 'uhinga ke tipeni mei ai 'eku hikinimá. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki faka'apa'apa homou feme'a'akí. Ko e Fale ko ení 'oku te me'a 'aki pē me'a 'oku mo'oni. 'Ikai ke 'i ai ha me'a 'oku loi pe ...

Mo'ale Finau: Ko 'eku fehu'i 'Eiki Sea he ko u tāla'a au kātoa e lipooti 'oku fanongo e kakai e fonuá. Ko e vāhenga maau taha eni hono fetuku e koloa 'a e fonua ki ai. 'Aho ni kehe ia pea 'oku ou fehu'i pe ko fē me'a 'oku mo'oni?

Sea Komiti Kakato: Pea mo e uá Fakafofonga ko ho'o feinga ki he mo'oní pea te ta hala ai pē taua he ta'u ni ka toe hala e ta'u fo'ou 'a tahí 'a e feinga ke mo'oni 'aupito 'a e fōsoa ko eni mo e fokotu'utu'u pa'anga ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Ko e ki'i fehu'i ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e fa'ahinga fokotu'utu'u ko ení Sea tuku pehe'i ai pē fōsoa ko ena 'a Ha'apai Sea. Ko eni 'oku hangē 'oku fokotu'utu'u ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā 'oua 'e ta'e'ofa pehē ki homau kaingá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: *Oh* 'io pe 'i sai pe ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Ka ko 'eku 'uhingá pe au kapau 'e 'ai ke fakamatoato 'e lava 'a Hahake 'ikai toe lava 'a Ha'apai ia mo Vava'u he toenga atu ko ení. Ko ia Hou'eiki.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko u fokotu'u atu ka ko u kole ki Ha'apai 12 ke 'oua mu'a 'e fakakata hetau me'a 'oku faí. Ko 'etau fakamatoato eni. Fokotu'u atu Sea.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko e fakamatoato he 'oku kehe e me'a fai e sio 'a e fonuá mo e 'aho ní.

Sea Komiti Kakato: Mālie Ha'apai.

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e anga foki ia 'Eiki Palēmia mahino pē kapau 'oku 'ikai ke ma'u e kupengá ...

<002>

Taimi: 1500-1505

Sea Komiti Kakato: ... toe lī e ki'i nailoni 'o tautaumāta'u pē na'a ma'u ha ki'i tanutanu, me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mahalo Sea ko e mahalo ko e nounou kapau 'e me'a 'a e Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u fiema'u ia hena ke tanu hala, ko e ngaahi fiema'u ia ke *foreshore* mo e me'a ko e tanu hala ia 'osi toka mo e kafa ia, mālō, fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō tau pālōti, Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti 'a e 'a'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 10, fakahā 'aki 'a e hiki ho nima. Mālō.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'i vakanō 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa 'a e Hou'eiki toko hongofulu ma fitu (17).

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tali e lipooti 'a e 'Eiki Palēmia ka ko e Fakafofonga lipooti 'a'ahi faka-Fale Alea, Tongatapu Fika 10. Tau hoko atu ai ki he 'asenita fika 5.4. Lipooti 'a'ahi faka-Fale Alea 'a 'Eua 11, ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga, me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā fakamolemole ko 'etau taimi 'e ki'i faka'ofa'ofa ange ke tau ki'i mālōlō pea ke toki me'a mai pē ko ia 'o ma'u kakato e ngaahi taimi, mālōlō.

<005>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e Fakafofonga Vahefonua 'Eua ke me'a mai 'o fakahoko mai 'e ne lipooti 'a'ahi mālō.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a 'Eua 11

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato 'Eiki Sea kae 'atā mo au ke fakahoko atu e lipooti ki he 'a'ahi 'a e vahefonua 'Eua pea fiefia foki 'Eiki Sea he na'e kau fakataha mo e Hou'eiki Nōpele 'o e vahefonua 'Eua pea mo e motu'a ni 'i hono fakahoko 'a e 'a'ahi faka-Fale Alea ko eni 'i he ta'u ni.

'Eiki Sea ko e 'ū kaveinga ngāue foki 'Eiki Sea 'oku tatau kotoa pē ia 'i he ngaahi vahefonua pea pehē ki he pule'anga, 'oku hangē ko ē ha ko e lau ko ē 'a e kau fanapolo ha *moving target*. 'A ia ko e lava atu pē 'a e faha'i ta'u ngāue 'oku lava e ngāue 'o fai neongo 'oku te'eki ai ke a'u ki he tu'unga totonu fai ki ai 'a e faka'amu pea 'oku pehē 'a e lipooti atu mei he vahefonua

‘Eua. Ko e ngaahi fiema’u ia ‘oku tatau kotoa pē ia mo e ngaahi vahefonua ‘Oku lahi pē fanga ki’i fakatātā Sea ‘oku ‘omai.

Ngaahi fiema’u mei ‘Eua ki he hala pule’anga

Ko e ‘uluaki ko e hala, tau tokanga kotoa pē ki he hala ko e ‘uhinga ko e ngaahi lelei mo e fiema’u ‘a e anga ‘etau nofo. ‘Ikai ke ngata pē ‘i he hala ko ē ‘i kolo ka ‘oku kau foki mo e ngaahi hala ngoue. Ko e polokalama ngāue ko ē ki he vahefonua ‘Eua na’e nofo pē ia ‘o fakatefito pē ‘i kolo ‘i he ngaahi kolo. Ko e kongā ko ē ki he hala ngoue ‘e toki hoko atu e ngāua ia ki ai ko e *phase* 2 ia. Ka ko e ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘Eiki Sea na’e taumu’a taha pē ia ke teuteu’i e vahefonua ‘Eua ke mateuteu ki hono talitali ‘a e puha ‘o e fuakava ko e konifelenisi ‘a e Siasi Uēsiliana. ‘A ia na’e fakahoko ‘i he uike 3 ‘o Sune.

Tu’unga ‘oku ‘i ai e hala Sea ‘oku fakafiemālie ‘aupito, lava kotoa e ngaahi kolo ‘o tanu pea ‘osi kamata mo hono valitā mo hono teuteu’i kei hoko atu e ngāue ko e tuai fakame’angāue ki he valitā pea ‘oku ‘i ai e tui ‘a e motu’a ni ia ka ‘osi e mahina ‘e ua mei heni kuo lava ‘o kakato e valitā ia he vahefonua ‘Eua. Fengāue’aki pē foki eni ia pea mo e polokalama tokoni ‘a e Pangikē ‘a Mamāni ‘a ia ‘oku ‘osi maau ‘a e alea ngāue ki ai toe pē ke kamata mo ia he mahina ni.

Ko e tānaki pa’anga ko ē ki he ‘inasi e kakai ‘oku meimei kakato ‘a e ngaahi kolo ia ‘Eiki Sea ‘oku lau kilu e silini ia kuo ‘osi fakahū he Pule’anga ko e ‘inasi ia e kakai ki he valitā.

Ngaahi fiema’u mei ‘Eua ki he ma’u’anga vai

Ko e peesi hoko ‘i he vai, kau mo e ma’u’anga vai ‘i he ‘isiū ma’upē ki he vahefonua ‘Eua na’e lava ‘o fengāue’aki lelei ‘a e Potungāue Vai pea mo e siasi ‘o lava ai ‘o vili e ma’u’anga vai ‘e 3 ‘i Kenani pea lava ‘o fakapamu pea mo hono pamu ‘uhila foki. ‘A ia ko e fo’i matavai ‘e 3 ko eni ‘oku ‘avalisi ia he mita ‘e 120 melie ‘aupito e vai ko eni fakafuofua ko ē ‘a e Potungāue Vai lava he fo’i pamu ‘e tolu ko eni ‘o fakafonu e fu’u tangikē lahi tānaki’anga vai ‘a e vahefonua meimei ‘e houa ‘e 8 ki he 10.

Ko e fiema’u ko ē ki he ngaahi tangikē ko e kongā lahi e ngaahi fāmili pea mo e ‘ū potu siasi ngaahi kolo fakakolo ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi tangikē vai, pea pehē ki he ngaahi ‘api...

<007>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... toe tokosi’i pē ‘a e ngaahi fiema’u ki he tangikē vai, fakatefito ia ‘Eiki Sea mei he nofo’anga. ‘Oku ‘i ai e kongā ‘oku te’eki ai ke lelei e ‘api nofo’anga kae lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko eni kia nautolu.

Ko e ‘uhila... sola pea mo e ‘uhila, kau ia he me’a na’e fai ‘a e fengāue’aki vāofi ai pea mo e Potungāue ‘Uhila ‘o lava fakakakato e ngaahi fiema’u ko eni, ‘a ia ko hono fetuku e ngaahi maama ‘uhila ko ē maama sola mei he ngaahi feitu’u ‘oku tu’u ai ‘ikai ke toe fiema’u, ‘ave ‘o fokotu’u he ngaahi ‘elia ‘oku toe fiema’u ange ai, ‘a e fokotu’u ‘o e ngaahi maama hala.

Uafu ‘Eiki Sea na’e maumau’i lahi ‘aupito e Uafu Nāfanua, ‘e he matangi ko Hālōti, pea fakamālō ki he pangikē kuo lava e kongā ‘uluaki hono fakalelei’i e uafu. Kei toe eni e kongā

hono 2, 'a ia 'oku hoko atu ki ai e ngāue, ko hono tata e uafu, langa e fale *terminal* talitali kakai pea mo langa e fōsoa ki he uafu.

Ko e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga ki he fale lālanga pea mo e fale nofo'anga 'o e kakai na'e uesia, fakamālō ki he Pule'anga 'i he tokoni ko ia, pea 'oku lolotonga lele fakahoko pē ia. Tokoni ki he Ako, ko e holo ena e 'Eua *High School* na'e maumau'i lahi ia he ngaahi Matangi he kuohili faka'osi'osi e ngāue ki ai 'i he māhina ni, pea ko u tui pē 'e vave ni pē hano huufi kae ngāue'aki 'e he Ako. Fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā Ako pea mo e Potungāue Ako, 'i he fengāue'aki ko eni.

Pa'anga tokoni Faka-Fale Alea na'e ngāue'aki ki he misini momosi maka

Ko e pa'anga me'a'ofa ko eni 'a e Fale Alea ki'i tu'uma'u ai, ko e 'ata ko enā 'Eiki Sea, ko e misini momosi ia 'a e Vahefonua, 'a ia ko hono 'inasi ia ko ē faka-Vāhenga Fili 'i he ta'u kuo 'osi, 'a ia ko e pa'anga 'e 2 kilu 5 mano. Pea na'e tali pē ia 'e he Vahefonua, ke kumi mai 'aki ha'anau misini momosi ke tokoni ki he ngāue ki he hala. Pea 'ikai pē foki kae tokoni ki he ngaahi langa fakalalaka ko ē 'a e Vahefonua. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'angāue 'i he Vahefonua 'a e Potungāue ke fakahoko e ngāue ko eni. Pea ko e tokoni lahi 'a e misini ko eni, hono teuteu'i e makamaka ki he ngāue ki he hala. 'Ikai ke ngata ai, mo e ngaahi fiema'u langa 'a e kakai 'o e fonua.

Lava e fale lālanga 'e ua 'o huufi he Vahefonua 'Eua, pea na'e faka'aonga'i 'a e 'u fale ko eni ki he Konifelenisi. 'Oku teuteu langa atu mo e fale lālanga 'e taha, 'a ia ko e 3 'aki ia 'a e fale lālanga he Vahefonua.

Ko e ngaahi holo fakafonua 'Eiki Sea, kakato e Vahefonua 'i he holo 'e 14, nau takitaha e holo fakafonua faka'ofa'ofa, ko e konga eni ia e fengāue'aki mo e *MORDI* 'i he *phase 1* 'a e ngāue pea mo e ngaahi kulupu fetokoni'aki ko eni. Taimi ni toe pē 'a e kolo 'e 4, 'a ia 'oku hokohoko atu ai pē 'a e fengāue'aki ko eni, ke lava fakakakato honau ngaahi holo fakakolo, ke fai ai e ngaahi fakataha 'a e kolo, pea mo e ngaahi kulupu langa fakalalaka.

Ko e vaotātā 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e tokanga 'aupito 'a e Vahefonua ki he alea ko eni 'a e Pule'anga pea mo e kautaha ko eni *Aotearoa*, ko e 'uhinga 'ikai ke ngata pē 'i he tōmui hono tō fetongi e 'akau ko ia na'e tā, ka ko e maumau'i ko ia 'a e ngaahi me'angāue e hala pule'anga. Kau ai mo e tokanga 'a e Vahefonua 'Eiki Sea ki he, ko e *replanting* ko eni 'oku fakahoko ko ē he Vahefonua, 'oku fai 'enau toe tō kava ai. Pea 'oku sai pē tō kava ia, 'a e *intercrops* ko ia. Ko e me'a 'oku hoha'a lahi ki ai 'a e kakai ia 'o e Vahefonua ko e ngāue'aki 'a e fana vao, ki hono tauhi 'a e ngoue ko eni, pea 'oku fai pē e fengāue'aki ai 'a e Fakafofonga Pule'anga pea mo e Potungāue Vaotātā, ke tokanga'i hono pule'i lelei e vaotātā he Fungafonua.

Ko hono fakakātoa 'Eiki Sea, 'oku fakamālō ki he ngaahi ngāue kotoa pē 'i he fengāue'aki pea mo e Pule'anga pea pehē ki he Fakafofonga Pule'anga, ongo Pule Fakavahe kae 'uma'ā 'a e kau 'ofisa kolo, kau taki lotu 'i he ngāue fakataha 'i hono langalanga hake 'o e Vahefonua 'Eua. Pea ko u tui ko e Konifelenisi ko eni 'a e Uēsilianana na'e fakahoko, ko e fu'u kakai tokolahi mei he tapa kehekehe hotau fonua ni, na'a nau lava me'a ange ki he Fungafonua, pea 'oku ou tui ko e talanoa melie ia 'oku nau foki mo ia, 'ikai ke ngata pē 'i hono 'ea 'ene fakalata...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Pa'anga: .. kae hā mahino 'a e ma'a mo e faka'ofa'ofa e vahefonua. Fakamālō ki he ngaahi potungāue kotoa pē e Pule'anga, Potungāue Mo'ui ki he *Waste* mo e Ngaahi Kupu Fekau'aki kotoa pē 'i he ngāue mo e fepoupou'aki ki he langafonua 'oku fai ma'a e Vahefonua 'Eua. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e fokotu'u ē toe 'i ai ha feme'a'aki? Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Poupou Tongatapu 4 ke fakahoko ha ngāue ki he vai 'a 'Eua

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato Sea kae fai atu pē ha ki'i poupu Sea ki he lipooti kuo fakahoko mai mei he Fakafofonga 'o 'Eua 11 ka ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Tānaki Pa'anga. Pea pehē 'a e fakamālō Sea ki he 'a'ahi kuo fakahoko Sea 'oku 'i ai pē 'a e me'a heni 'oku ou pehē 'oku poupu lahi ki he lipooti ko eni fekau'aki pē mo e taha'i *issue* na'e tu'uloa mai 'i he ne tokangaekina 'a e vāhenga ko eni mei kuohilī 'o a'u mai pē Sea ki he lolotonga ni pea mo e tu'u ki he kaha'u 'oku hā eni he peesi fitu. Peesi fitu 'e Sea 'a ia ko e ma'u'anga vai. 'A ia 'oku hā pē hena Sea 'a e ngāue kuo lava 'o fakahoko 'a ia ko e fakahoko pē ki he vai pea ko ē na'e lave mai ki ai na'a lava ke vili 'a e pamu vai 'e tolu Kenani taki mita 'e 110. Lava foki mo hono vili 'a e pamu vai 'e ua ki 'Ohonua. Pea ka 'osi ko ia Sea 'oku hanga atu leva ki he kaha'u ngāue ke hoko atu 'i he kaha'u.

'Oku 'i ai 'a e faka'amu ke vili ha pamu vai ma'a e Vāhenga Houma. 'A ia ko e fiema'u vai ko eni 'a e kāinga Sea 'oku 'oku mahino taha eni e *issue* 'oku matu'aki faingata'a ke lava ke feau tā tu'o taha ka 'oku 'i ai 'a e poupu ke tokangaekina pea mo fakapa'anga 'a e fiema'u ko eni Sea talu pē mei fuoloa na'e pehē 'oku 'uli e vai ka kuo a'u mai ena ko e aofangatuku eni 'i he lolotonga ni ko e ma'u'anga vai 'a e Vahefonua 'Euá kuo 'i ai ha tu'unga fakafiemālie 'aupito 'oku a'u ki ai ka 'oku ou kei poupu atu au Sea ki he fakakaukau ko ena ki he kaha'u ke vili 'a e ngaahi ma'u'anga vai. Sea ko e lolotonga ko ia 'a e faka'osi'osi e feme'a'aki 'anenai kimu'a pē he mālōlō ho'atā na'a ku ki'i poaki au he miniti 'e 15 kimu'a 'o lele atu ko e fakataha ai pē mo e Poate Vai ki he ma'u'anga vai 'a e kāinga 'a eni ia 'i he Sia 'a Tēvolo 'oku tu'u ai 'a e Kalapu Mosimosi mo e ni'ihī e kāinga ko ē 'i mui 'i 'Umusī. Ko hono 'uhinga Sea 'oku tau lava tautolu 'o nofo ta'e 'i ai ha 'uhila mo ha me'a kehe, ko e vai kuo pau ke 'i ai ha vai ia pea ko e 'uhinga ia e poupu Sea ki he 'Eiki Minisitā ki he vili ko eni ha pamu vai 'i Houma mo ha toe feitu'u kehe pē 'oku ai e poupu lahi Sea ki he ngāue ko ia 'i he kaha'u ha faingamālie fakapa'anga ke tokonia mu'a 'a e kāinga 'i he fiema'u vai Sea. Mahalo ko e *issue* pē Sea ko u pehē Sea ko e tumutumu ia 'o e fiema'u neongo 'oku 'i ai mo e ngaahi fiema'u vivili kehe ka kou tokangaekina makehe 'e au mo poupu'i atu 'a e fiema'u ko eni ki he vai mo e fakamālō atu 'i he lipooti Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu Fika 4 poupu ki he lipooti. Kalake, Minisitā Lao ko e 'osi pē eni pea hoko ho'o lipooti. Taimi 'oku ou pāloti ai pea toki laumālie lelei 'o fokotu'u pea hiki homou nima ka temou va'inga hoku Fale tau toko si'i mo e teuteu mālōlō 'a e Falé he te mou mo'ua ki he totongi kalapu 'anai fai 'eku kalapu lahi. Tau pāloti Hou'eiki, ko ia 'oku laumālie lelei ke tali e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea 'Eua 11 fakahā 'aki e hiki homou nima. Mālō.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siasī Pohiva, Mateni Tapueluelu, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki

Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō mo 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki tali e lipooti ko eni. Hoko mai leva e 'Eiki Minisitā Lao 'a ia ko e Fakafofonga Kakai ...

<009>

Taimi: 1540-1545

Sea Komiti Kakato: ... 'a e 'A'ahi Faka-Fale Alea Vava'u 15, Fakafofonga 'o e Vava'u 15. Me'a mai.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vava'u 15

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he Palēmiá, Hou'eiki Komiti Kakatō kae fakahoko atu e fakalavelave ki he lipooti ko eni.

'Eiki Sea ko e 'a'ahi ko eni na'e fai na'e 'osi maau ai pē ai mo e fakamatala pa'anga 'o tufa 'i he feitu'u kotoa pē na'e fai ai 'a e fakatahá. Koe'uhí 'o sio ki ai e kainga 'o e vāhengá 'Eiki Sea ki he pa'angá mo hono ngāue'aki. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku hoko 'i he taimi ní ko e toe pē 'emau tangikē 'e 100 ko eni mei he *MEIDECC* ko 'ene kakato ia ko ē 'a e vāhengá Sea 'i he tangikē vai. 'Oku a'u pē ki he ngaahi 'api 'oku 'i ai e fo'i fāmili 'e 2 pē 3 'i he 'apí 'oku nau taki taha he tangikē. 'A ia ko e kakato ia 'a e polokalama ko iá.

Pea 'i he lipooti ko eni 'o e ta'u ní na'e mahino 'enau, 'a e fiema'ú ko e lahi tahá kakato 'a e ngaahi koló fiema'u e 'ā puaka. Pea mo e pini veve pea 'oku 'amanaki ke kamata ia 'i he ta'u fakapa'anga ko ē 'o e ta'u ní Sea. 'Oku faka'osi'osi 'a e fale lālanga 'e 2 'o Falaleu mo Masilamea. Kuo 'osi e fale lālanga, fale hūfanga ko ia 'o Talaú pea ko e fale hūfanga eni 'e 2 'o Falaleu pea mo Masilamea pea toki vakai ai e 2 ko ē 'o e ta'u fakapa'anga ko eni ke ma'u hano fakapa'anga 'o e me'a ko iá.

Ka ko e fakamatala pa'anga ko ē na'e tufa ko ē ki he vāhengá 'Eiki Sea ko e fakamatala pa'anga ia na'e 'osi 'atita'i pea maau. 'A ia ko e tali ia 'e he 'atitá 'a e ngaahi fakamatala kātōa ko iá Sea. Ko e me'a pē na'e toé ko 'enau lipooti ko ē ki he fekau'aki mo e ongo *tractor* 'a e vāhengá na'e pehē he 'atitá te nau 'i Tongá ni 'o toki 'omai ai pea 'oku kei tali ai pē ki ai 'Eiki Sea.

Ko e fiema'ú ko ia tanu halá 'oku fu'u fiema'u 'aupito e, ke fai ha ngāue ki he ngaahi halá. Na'e tu'o fiha eni 'eku tā ki he potungāue 'o kole 'a e fanga ki'i hala 'i Neiafu 'oku 'io pē mo kei tangutu pē 'oku te'eki ke fai ha me'a. Ka 'oku toe muimui'i pē 'Eiki Sea pe ko e hā e me'a 'oku hoko ki ai ki he 'ū hala ko iá ke fai mo fai ha ngāue ki ai.

Mahalo ko e fakakātōa pe ia e lipooti ko eni 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Hangē pē ko e, 'oku, na'e 'i ai e pa'anga 'e, ko e pa'anga ko ē ki he *development* 'oku ngāue ia tuku foki ia ko ē ko e me'a ia Sea ki he 'ū akó. He ko e savea ia ko ē na'e fai 'i he vāhengá na'e fika 'uluaki e vai 'a ia 'o makatu'unga ai hono fakafoki ko ia pa'anga faka-Fale Aleá 'o 'ai fakakakato e tangikē vai pea fika ua hake ko e akó. Pea 'oku 'i ai e ngaahi kulupu 'oku fai ai e pōakó fai e sio ki ai he ta'u ni ke fai e tokoni, tokoni'i 'o e ngaahi tafa'aki ko iá 'Eiki Sea. 'A ia 'oku fai ai e fakataha 'apongipongi mo e kulupu 'e 1 'i

Talau pea toki fai e sio ki ai ki he, 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou. Mahalo ko 'ene me'a pē ia lipooti nounou pe ia 'o e lipooti ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fakapolitikale ia 'e fiema'u.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e tokoni'i pē 'o e kakai ko ia 'o e vāhengá. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Vava'u 15 ka ko e 'Eiki Minisitā Lao. Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Tokanga Tongatapu 4 ki he tu'unga 'oku ai 'a e Pilisone Ha'alefo 'i Vava'u

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko e, 'oku 'i ai pē ha me'a 'oku ou to'o heni 'oku ou kole pē Sea ke ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Mateni Tapueluelu: ...*highlight* 'a e tokanga ki ai pea 'oku tau tonu pē ia Sea ki he fatongia 'o e 'Eiki Minisitā ko eni mo e fakamālō ki ai ka ko e Fakafofonga 'o Vava'u 15, pea 'oku ha eni 'i he peesi 12 'Eiki Sea. 'Oku ou loto pē ke u ki'i lau nounou atu Sea anga hono to'o tonu pē he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā. Ko e tu'u 'a e pilisone 'i he lolotonga ni, 'oku nofo fakataha pē 'a e fāmili 'o e kau Sela mo e kau pōpula 'o 'ikai ha 'ā ke vahe'i'aki anga 'enau nofo. Pea 'ikai foki ha 'ā ke 'āa'i takai 'aki 'a e feitu'u ni. *Bold* pea *underline*, 'oku 'ikai ke malu 'a e Pilisone Ha'alefo he 'oku lahi e taimi, 'oku ne fakakaukau pē he'ene 'ā hake he 'aho pē ko fē nai ha 'api ha Sela kuo hū ai ha popula pē ko fē nai ha Sela kuo to'o 'e he popula 'ene mo'ui, ka ko e fa'ahinga pole ia 'oku nau fehingahangai mo ia 'i he Pilisone Ha'alefo.

Ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai Sea 'oku *highlight* mai 'i he lipooti. Ko ia ai 'e fu'u fiema'u 'aupito ke langa ha 'ā malu 'o e pilisone pea mo ha 'ā ke ne vahe'i e 'elia 'oku tuku ai e kau popula mei he kau Sela pea pehē ki hono fakalelei'i e fale pilisone.

'A ia Sea 'oku ha ki he motu'a ni ko e fiema'u eni ia 'oku matu'aki vivili, 'i he kuonga 'oku to ai e fakamamafa 'i he mo'ui Kōviti pea mo hono tau'i 'o e 'aisi 'a e ni'ihi 'oku iku ki he pilisone, pea 'oku ou pou pou au Sea ki he lipooti 'oku fakahoko mai ke tokangaekina, mahino pē ngaahi fiema'u vivili kehe 'a e sosaieti ka 'oku taki ai e tokanga ho'o komiti Sea ki he fiema'u ko eni, pea kapau he 'ikai ke malu 'a e nofo 'a e ni'ihi 'oku tau tui 'oku taau ke fakamavahe'i fakataimi mei he sosaieti, he ko e tu'u 'a e sosaieti fakalukufua 'e fehu'ia foki mo 'ene malu 'a'ana. Ko ia ai Sea 'oku ou 'oatu pē ha pou pou ki he 'Eiki Minisitā 'i he 'a'ahi na'e fakahoko pea pehē ki he'ene fa'a toutou anga fakatōkilalo 'o 'ahia 'a e ni'ihi 'o e fanau hopoate ka ko 'etau fanau pē, o 'o fa'a 'ilo kava fakataha mo kinautolu kae pehē ki hono 'ilo'i ai 'a e ngaahi palopalema ko eni talu mei mu'a, mahalo Sea ko e taimi eni ia 'oku toki ongo le'o lahi mai ai 'a e nofo tuifio pē 'a e kau 'Ofisa 'o e Pilisone mo e fanau hopoate, mahalo na'e tokoni ia 'i he taimi ko ē, ki hono ofe'i honau loto pea mahino pē 'oku 'ofa'i pē kinautolu neongo 'a e lao, ka 'oku tau tū'uta 'i ha kuonga 'oku ou tui pē 'oku totonu ke taki e tokanga ke hamuhamu pē lao ke mahino 'oku 'i ai 'a e feitu'u ke nofo ai 'etau fanau hopoate mo e feitu'u ke nofo ai 'a e kau 'Ofisa Pilisone he 'oku 'i ai foki mo honau fāmili mo e fanau tangata mo e fefine, ko e 'uhingá pē ko e malu 'a e nofo.

Kaekhe Sea ko e 'oatu ia 'a e pou pou ki he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā mo e fokotu'u atu, mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga he fakatokanga'i e fakamatala mahu'inga he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā Lao, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea. Koe'uhi foki ko e, ko e pilīsone ia 'oku 'i he vāhenga kehe ia ka na'e pau pē ke u 'alu ki ai koe'uhī ko hoku fatongia 'a e pilīsone, pea 'oku 'osi fai pē 'a e kole 'Eiki Sea, 'o e langa 'o e ngaahi pilīsone kotoa, 'a ia ko Hu'atolitoli, 'Eua, Ha'apai mo Vava'u. Pea 'oku hangē 'oku feinga mai ko ē kau tama ia ke 'ai ki'i me'a pē ko e pa'anga 'e fiha, ko u talaange 'ikai, fiema'u e kole tokoni he 'ikai ke u 'alu au 'o kole he pa'anga 'e 2, kole e miliona kae sai.

Pea ne u 'osi 'ave 'e au ia e 'Amipasitōa Siaina ki Ha'alefo 'o sio tonu ki he tūkunga ko ē pilīsone ko eni, pea 'oku tali pē ke a'u mai 'a e palani ko ē 'o e ngaahi pilīsone fakalukufua, 'oku ou fiema'u 'e au ke 'omai faka'angataha, 'a e palani fakalukufua 'o e ngaahi pilīsone ka fai ha kole ke kole faka'angataha pē ke toki lele mei ai hono ngāue'i Sea. Ka ko e ...

<005>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Lao: ...me'a ia ko ē 'oku hoko kuo 'osi 'i Ha'apai mo me'a 'oku fu'u fiema'u 'aupito pē ia pea na'e fai 'a e sio 'o 'eke 'uhinga 'oku fa'a tōmui ai 'a e fetu'utaki mo nautolu pea na'e 'ave ki ai 'a e ongo *IT* 'a e potungāue 'o sio ki he'enua *computer* ko ē 'oku nau ngāue'aki 'oku motolo motu'a 'aupito pea 'i he Falaite kuo 'osi ne 'ave ai e 'ū computer ki he Pilīsone koe'uhī ke fakalelei'i e tafa'aki ko ē fetu'utaki kae lava ke hoko lelei atu e ngāue mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā 'oku lave'i lelei he motu'a ni taimi na'e tu'u ai kautaha vakapuna na'a tau folau fakataha mo e 'Amipasitōa mahalo ko ha 'Amipasitōa pē ia ha ngāue fakatipilomēita 'i māmani 'oku 'alu ha vakatahi pea si'i faingata'a'ia fakataha ai mo e kakai ko e 'uhinga ko e kole tokoni 'a e Feitu'una ki he vahefonua kae pehē ki he Pilīsone pea pehē foki mo e tō 'a e lola 'i he maumau 'a e hala fakakavakava na'e fai mo hono fakakakato 'a e me'a ki ai 'a e 'Amipasitōa he ngāue lahi 'a e Feitu'una. Pea tatau mo ia faka'osi mai Tongatapu ka tau pālōti.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē, 'ikai ke u fie fakalōloa ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku Sea ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai na'a ne pehē 'oku toe 'e ne tangikē 'e 100 he *MEIDECC* ke fakakakato'aki hono vāhenga ko e ki'i fehu'i nounou pē 'a ia ko e tangikē fakalukufua 'e fiha 'a e Feitu'una 'e Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e *household* fo'i 'api 'e 1 afe tupu ka ko e taimi ko ē na'e 'alu ai ko ē tangikē ia 'oku 'i ai e 'api ia 'e taha 'oku nofo ai ha fo'i fāmili 'e ua pe tolu fale kehekehe pea na'e hiki hake leva 'o takitaha kātoa pē tangikē koe'uhī 'o mahalo 'oku 'ofi ki he 2 afe tupu ka na'e taki lita 'e 5 afe kātoa.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou pou pou lahi hangē pē ko e me'a ko ē na'e fakahoko ko ē he anga 'etau feme'a'aki ko e vai mahu'inga mo u me'a ki he lipooti ko eni 'a 'Eua 11 ko e vai fu'u me'a ia 'oku mahu'inga pea 'oku 'i ai 'a e pou pou lahi Sea.

Ko e me'a pē 'oku fai e tokanga ki ai Sea ko mautolu ko eni 'oku fokoutua atu ko eni ko e taki tangikē pē 'e 100 talu mei he ta'u kuo 'osi ki'i 100 pē, ko ē ko e taki 1 afe tupu ē, ko e kole Sea ke manatua kimautilu.

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea ko e 1 afe tupu ko ē hota vāhenga 'o taua ko e ta'u hokohoko eni ia 'e tolu mahalo pē 4 'a e to'o mai pē silini ko ē 'oku mai he Fale Alea 'o fakatau tangikē vai 'aki ko e me'a ia 'oku a'u ai ko ē 'o 1 afe tupu.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e Fakafofonga na'e 'ikai ke toe 'i ai ha me'a kehe ke fakapa'anga he teemi ko eni me'a 'a e 'Eiki Minisitā Lao Fakafofonga ko 'emau tangikē vai, ta'u ni ta'u atu, ta'u atu ko ē pea kuo toe e 100 ko ē ko e 'ova.

Mateni Tapueluelu: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e samaletani homa vāhenga he 'oku me'a ange kāinga motu ia 'o palepale 'i Neiafu pea ko e *weekend* 'oku nau foki pea kau ai pē mo nautolu 'o tangikē ua nautolu 'i fonau lahi mo motu.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea ka ko ē ko e 100 ē 'oku toe he *MEIDECC* pea ko u faka'amu pē Sea te mau kau atu ai pea 'oku ou pehē Sea ke poupu mai pē Feitu'una he 'oku 'i ai pē ho fanga makapuna nau si'i fokoutua he vāhenga ko ē, fakamanatu atu pē, pea ko e poupu ia mo e fakamālō atu 'e 'Eiki Minisitā *MEIDECC* hono manatua mai kimautilu kapau te mau taki 80 pē mautolu ia 'osi kau ia he fakakoloa mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 4 'osi tali ai pē ho 100 'au he 'alu ko eni e Lipooti 'a Vava'u 15 ki he Minisitā e *MEIDECC*, me'a mai Vava'u 14.

Saia Piukala: Sea tapu mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou ki'i fakamanatu pē au ia 'i he Fale ni Sea ko e 'ū vāhenga ko ē 'i Tongatapu ni ko ē 'oku nau 'osi taki 100, ko Ha'apai mo Vava'u ko 'ena taki 50 pē kuo lava, pea ko e faka'amu Sea ke fakakakato e taki 100 'a motu kae toki hoko atu 'a Tongatapu ni ko e ki'i fakamanatu pē Sea ki he Pule'anga mo e Minisitā e *MEIDECC*.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e tokanga.

Mateni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea kātaki pē 'oku te'eki ke kakato 'a e taki 100 ia 'a Tongatapu 'oku te'eki ke kakato...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: ...ko e 60 pē kuo a'u mai.

Sea Komiti Kakato: Ko u lave'i pē 'e ngāue ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko hono fakakātoa.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E toe kau mo Ha'apai, me'a mai.

Mo'ale Finau: Mālō Sea tapu ki he Feitu'una. Sea ko u tui pē foki ko 'etau talanoa ko ē ki he fairness ki he taau ...

Taimi: 1555-1600

Mo'ale Finau : ... 'ai 'a Ha'apai mo Vava'u ke ki'i tulituli hake, ki'i ofiofi hake ki he 80, 90 kae 100 pē eni ia fonua lahi. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Fakatokanga'i pē ia 'e he Pule'anga. 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

Siaosi Pohiva : Sea tapu pea mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki. Sea ko u fanongo ki he feme'a'aki ko eni, ko e kole tangikē takai holo. Pea hangē ko ē 'oku 'ikai ke *fair*. 'Oku mahu'inga ki ha sisitemi pau ke ne fai e ngāue ko eni Sea, ke 'oua 'e kole atu pē ko ē pea lahi e ni'ihia ia, 'oua fai'aki 'etau kole mo 'etau ongo. 'Ai ha me'a 'oku pau ke fai'aki e vahevahe ke taau. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō Tongatapu Fika 1 mo'oni ia. Toe 'i ai ha feme'a'aki ?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu mo e Feitu'úna Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea ko e 'uhinga e fokoutua hake 'a e motu'á ni,

Sea Komiti Kakato : Toe ho'o sekoni 'e 46, ho'o miniti 'e 1. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Koe'uhi ko e 'ai tangikē, ko e fokotu'u tangikē ko eni mei he kau Fakafofonga. Sea ko e mo'oni e mo'oni 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito, kau pē ai mo e Vāhenga e motu'á ni. Na'a ma talanoa pea mo e 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Potungāue ko eni, ki'i taimi mautolu kae 'ai e kau Fakafofonga. Ko e fo'i tangikē pē eni ia 'e 33 'a Niuatoputapu, fo'i tangikē 'e 57 pē 'a Niuafou. Te'eki ai ke mau a'u 'o 100 ka na'a mau ki'i taimi ko ia, kae 'oleva ke 'ai ē. Ka ko ia ai 'oku ou kole atu Sea, hangē ko e Minisitā, tau 'uluaki kamata mu'a mei Niua, pea toki tō mai ki Vava'u pea toki ha'u ki Ha'apai, fakahokohoko ko e 'uhinga ko e vaka na'a 'ikai toe 'alu ha vaka ki ai. Tukuange ke mau kamata mai Sea, koe'uhi kae lava ke kakato. Fu'u mahu'inga 'aupito 'a e vai 'i Niuafou 'oku 'ikai ha vai pamu ai ko e vai pē tali, ko e lepa tali ki Langi pē. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Te tau toe ki'i mālōlō tautolu 'i Tokelau Mama'o he vai, kae feinga'i 'etau vaka ko eni 'oku tau konisetai ai. Fili pē he me'a 'e taha. Ko e konisetai vaka pē ko e 'ai tangikē vai, pea ko ia ai Hou'eiki.

Ko ia 'oku loto ke tali, 'a e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vava'u 15 fakahā'aki e hiki ho nima.

Pālōti ki he Lipooti 'A'ahi 'a Vava'u 15

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 16.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Hou'eiki, tali e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Vava'u 15. Pea ko e tapuaki 'o e ngāue lelei 'o e uike ni, ke tau toki kamata ā he Lipooti 'a e 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Niua 17 he Monite he 'oku lahi 'aupito e 'ū me'a 'a Tokelau Mama'o. Fakamālō atu ki he ngāue lelei, talamonū atu. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Fakamālō atu ki he ngaahi ngāue lahi kuo fakakakato he Komiti Kakato, faingamālie ko eni ko u tuku ki he Sea 'o e Komiti Kakato lipooti mai ki he Fale.

Lipooti 'a e Sea 'o e Komiti Kakato ki he Fale Alea 'a e ngāue kuo lava

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'una Sea, fakafeta'i pē fakalaumalie lelei e Feitu'una 'e he 'Otua Mafimafi. Kuo kakato e ngāue feme'a'aki he Komiti Kakato. Laumālie lelei pē kau fokotu'u hake 'a e ngaahi ngāue ne lava. 'Uluaki kuo tali e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Tongatapu 8, Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 9, Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 10, Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'Eua 11, Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Vava'u 15. Lava ia e ngāue kuo fakahoko he Komiti Kakato pea 'oku ou fokotu'u atu ki he Feitu'una Sea. Mālō.

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Nōpele Vava'u 'oku toe fakalea atu ko e Tongatapu 8, Tongatapu 9, 10, 11, 'Eua 11, Vava'u 15 mo Niua 17 ko ia?

Sea Komiti Kakato: Ko Niua 17 'oku te'eki ai ke alea'i Sea.

Pāloti ki he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 8, 9, 10, 'Eua 11 mo Vava'u 15

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki ko u kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Fakalukufua pē. 'A ia ko e Lipooti 'A'ahi 'a Tongatapu 8, Tongatapu 9, Tongatapu 10, 'Eua 11 mo Vava'u 15. Ko ia 'oku loto ke tau tali ke fakatokanga'i e ngaahi lipooti ko eni he Fale Alea fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Mateni Tapueluelu, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai kotoa e Hou'eiki ko eni ko e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e ngata ia 'etau 'asenita ki he uike ni fakamanatu atu e ngaahi naunau na'e 'osi tufa atu he 'asenita'i e ngāue ko ia 'i he 'aho Monite. Toe ai ha me'a kehe 'oku tokanga ki ai ha taha?

Siaso Pohiva: Tapu mo e Feitu'una Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Kae 'uma'ā e Hou'eiki, Sea ko e ki'i fehu'i pē eni 'uhī 'oku lahi hono 'eké kakai 'o e fonua pea 'oku tuku atu pē ia ki he Pule'anga pea mo e 'Eiki Palēmia ke fakahoko mai ha'anau tali 'oka faingamālie ki ai he uike kaha'u.

Fehu'i Tongatapu 1 ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e vahe 'a e Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi

Ko e fehu'i pē 'oku kei vahe 'a e Minisitā 'Akosita Lavulavu 'i hono lakanga Minisitā mo e Fakafofonga Fale Alea mālō.

'Eiki Palēmia: Sea...

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

Tali 'a e Palēmia ki he fehu'i 'a Tongatapu 1

'Eiki Palēmia: ...te u tali atu ai pē au ia 'a e me'a 'a e, 'i he fo'i, he mōmeniti ni vave pē ia Sea. Tapu mo e Feitu'una pea tapu pea mo e Hou'eiki, ko e *policy* ko ē 'a e Pule'anga ko 'ete, kapau 'oku te livi ko 'ete *earned* livi 'oku *pay* ko 'ene 'osi pē ia pea te *without pay*. 'Oku 'ikai ke toe kehekehe 'a, ko u pehē au kuo 'osi mahino pē me'a ko ia.

Siaosi Pohiva: Ko e 'uhinga 'eku fehu'i 'a'aku Sea he kuo 'osi tautea'i ia he Fakamaau'anga ke ngāue pōpula. Ko 'ene ngāue pōpula pē ha taha kuo 'osi to'o hono ngaahi monū'ia kotoa pē, mālō.

'Eiki Palēmia: Te tau toe foki ia 'o 'o faka'uhinga lao.

Siaosi Pohiva: Sea ka faifaiangé 'oku 'ikai ke, kuo tu'utu'uni 'oku mo'ua ai pē te ke toe fakafoki mai 'ene vahe? 'A e silini 'a e kakai 'o e fonua? Ko fē ha founa 'e lava fakafoki mai 'aki 'ene vahe?

'Eiki Palēmia: 'Oku ke lau 'a e fo'i Kupu 23?

Siaosi Pohiva: Sea ko e mafai ko ia 'oku 'i he Palēmia pē ia ke ne hanga 'o fakanofa ha Minisitā mo tu'utu'uni ke mālōlō ha Minisitā.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko 'ene tu'u eni ko eni 'i he Kupu 23 ...

Siaosi Pohiva: Palēmia ko 'eku fehu'i ka faifaiangé kuo tu'utu'uni he 'osi ange e 'ū 'otu me'a ko eni kuo mo'ua ai pē, 'e toe fakafoki fefee'i mai e vahe ko ia? 'A e silini 'a e kakai?

'Eiki Palēmia: Fanongo mai angé kau lau'i atu ai leva 'a e Kupu 23 kapau 'oku te'eki ke ke lau. Ka mo'ua ha taha 'o laka he ta'u 'e ua ...

Siaosi Pohiva: Sea 'oku ou ...

'Eiki Palēmia: 'E mole e 'ū me'a kotoa.

Siaosi Pohiva: 'Ilo pē 'e au ia 'a e Kupu 23 ...

'Eiki Palēmia: Kā ...

Siaosi Pohiva: *Common sense* mo e pule lelei mo e totonu ko e me'a ia ko u tokanga ki ai.

'Eiki Palēmia: Kā ...

Siaosi Pohiva: Me'a ko ē 'oku mahu'inga mālie 'oku faka-'Otua.

'Eiki Palēmia: Sea he'ikai ke u toe, he'ikai ke u to e tipeiti au he 'i he me'a ko eni 'oku longoa'a ki ai 'a Fika 1.

'Eiki Sea: Ko e tali ē mei he 'Eiki Palēmia Tongatapu 1 ka ko u fiema'u pē ke fakamahino'i ko e vāhenga ko ē Minisitā 'oku to'o ia mei he Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha felāve'i e ngāue ko eni pea mo e Fale Alea 'oku 'ikai ke vahe Minisitā mei heni. Ko e faka'osi e talí mahalo 'e toe tuku atu pē ha faingamālie ki he 'Eiki Palēmia pē ko e Minisitā Pa'anga ke 'omai ha'ana tali 'i he uike kaha'u ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e me'a atu ki ai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'etau nofo ko eni 'oku 'i ai 'a e fale'i fakalao 'oku 'omi. Pea 'oku 'i ai 'e me'a 'oku hoko ...

<009>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Palēmia: ... pongipongi.

Siaosi Pohiva: Sea ko e fale'i fakalao ē 'oku ngāue pōpula aí.

'Eiki Palēmia: Ki'i taitaimi hifo. Ka te u hā, he'ikai ke u toe talitali au ki ha fale'i fakalao?

Siaosi Pohiva: 'Oku sai e fale'i fakalao ka kuo ngāue pōpula.

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i fakatonutonu atu Sea. Na'e 'osi fai e feme'a'aki heni Sea pea hangē pē ko ē ko ho tu'utu'uní Sea kapau 'oku 'osi lava e feme'a'aki ko íá 'oku 'ikai tonu ke toe, na'e 'osi me'a mai pē Tokoni Seá hena tatau pē mo e Feitu'uni he fo'i tōpiki tatau pē. Mahalo na'e tōmui mai e Fakafofongá kapau 'oku kei fiema'u pē ha tali 'oku tonu pē ke me'a ka 'oku 'osi fai e feme'a'aki heni. 'Oku tau 'osi 'ilo'i kotoa pē he Hou'eiki Mēmipa ko ení.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea ko e, mahino pē ko e kaveinga eni 'oku pelepelengesi pea ko u tui pē Sea ke faka'osi atu ko e 'uhingá kuo me'a e Feitu'una ke toki 'omai mu'a ha tali 'oku mahino angé. Ko hono 'uhinga pē Sea fakatatau ki he kupu 51 Konisitūtone (3) 'oku 'i ai pē mafai 'o e Palēmiá ke ne hanga 'o fakahifo e tokotaha ko ení. Pea ko e kolé pē ia Sea ko hono 'uhingá pē ko e kakai 'o e fonuá 'oku tā tu'o lahi 'enau 'eke kiate kimautolu ka 'oku 'ikai foki ke 'i ai hamau kaunga ki ai. Pea 'oku tuku atu pē Sea ko ha fakamatala 'e toe mahino angé.

Kapau 'oku vahe pē 'i loto pe ko e hā pē 'uhingá fakahā pē kia nautolu ka ko e tu'u ia e Konisitūtoné na'e 'osi ngāue'aki pe eni ia kimu'a 'oku lava pē ke tukuhifo kapau ko e, ko e anga ia e fakakaukau 'a e Palēmiá. Pea ko e 'uhinga ia 'oku 'oatu ai Sea he 'oku ua e mafaí. Lava pē ke nofo 'i loto pea lava pē ke tuku ki tu'a. Ko fē me'a 'oku fakapotopoto he anga e ui e kuonga ko eni mo hono 'ātakai mahalo ko e me'a ia Sea 'oku 'uhinga ki ai e kakaí. Kae tuku atu pē Sea ke toki 'omai ha tali kakato ange 'amui. Mālō.

'Eiki Sea: Ko e kātaki pē 'Eiki Palēmia. Ko u fiema'u pē ke tau fakanounou e me'a ko eni. Ko e kupu 51 ko e mafaí ia e 'Eiki Palēmiá mo e Kapinetí. Ko e *issue* eni ia e *Executive* 'oku 'ikai ke 'i ai ha felāve'i 'a e Fale Aleá ke tau tu'utu'uni ki he mafaí faka-Konisitūtone 'a e Palēmiá. Ko e me'a ko iá ke toki tali mai pē he 'Eiki Palēmiá. He 'ikai ke u lave ki he kupu ko iá ko hono tolú pē 'oku 'i ai toe felāve'i mo ia ka 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e 63 he taimi ni ki he ngaahi 'aho ko ē 'oku pau ke tau tali ki ai.

Ko e *due process* Hou'eiki 'oku 'i ai e 'amanaki 'e fakakakato 'a e ngāue fakalao 'a e laó. Ko 'ene 'osi pē taimi ko iá pea tau toki sio leva ki he me'a ko e *justice* pe ko e iku'anga 'a e keisi ko eni. Ko e ngaahi me'a ko ē 'i lotó 'oku 'i ai e ngaahi kupu felāve'i 'oku tu'utu'uni he Konisitūtoné 'oku kehekehe e *separation of power* pea 'ikai ke tau tu'utu'uni ki he 'Eiki Palēmiá ki he'ene ngaahi mafaí faka-Konisitūtoné. Ko e me'a pē ia 'a e 'Eiki Palēmiá ke toki 'omai ha'ane tali ki ai.

Fekau'aki pea mo e vahé 'oku lolotonga me'a atu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ia ko u tui 'oku ne puke 'a e kī ki he vahe 'a e tokotaha kotoa pē 'i he Pule'angá kau ai e Fale Aleá.

Koe'uhí 'oku 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Minisitā Pa'angá ko u kole atu toki tuku ha faingamālie ki he Hou'eiki Pule'angá pea mo e 'Eiki Palēmiá toki tuku mai ha'ana tali 'i he Mōnité. 'Oku ta'e'uhinga 'etau feme'a'aki he efiāfi ní, 'uluakí 'oku 'osi 'etau taimí pea uá ko e tokotaha 'oku 'i ai e pa'angá 'oku 'ikai ke 'i heni. Pea 'oku ngalingali 'oku fai hano, ha tuli tonuhia 'a e ngaahi me'a ko eni e 'Eiki Palēmiá ka 'oku tau faka'apa'apa pē koe'uhí ko e *separation of power* 'ikai ke fiema'u ke tau kaunoa. Tau fakaongoongo pē pea ngata pē mafaí e Fale Aleá 'i he mafaí faka-Konisitūtone 'oku tuku mai ki he Fale Aleá.

Nau 'osi fakama'ala'ala atu ko e *issue* ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai hatau kau ki ai 'oku 'ikai ke vahe 'a e tokotaha ko eni mei he Fale Aleá. 'I he taimi tatau 'oku tau fakatokanga'i 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 1 mo Tongatapu 4 pea 'oku tau faka'atui pē ki he Hou'eiki Pule'angá mahalo pē toki 'omai hanau tali fakafiēmālie 'i he uike kaha'ú. Hou'eiki te u tōloi e Falé ki he 10 he Mōnité. Mou me'a hake ke tau kelesi.

(Na'e kelesi tuku 'e he 'Eiki Sea e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

<002>